

Jämtland

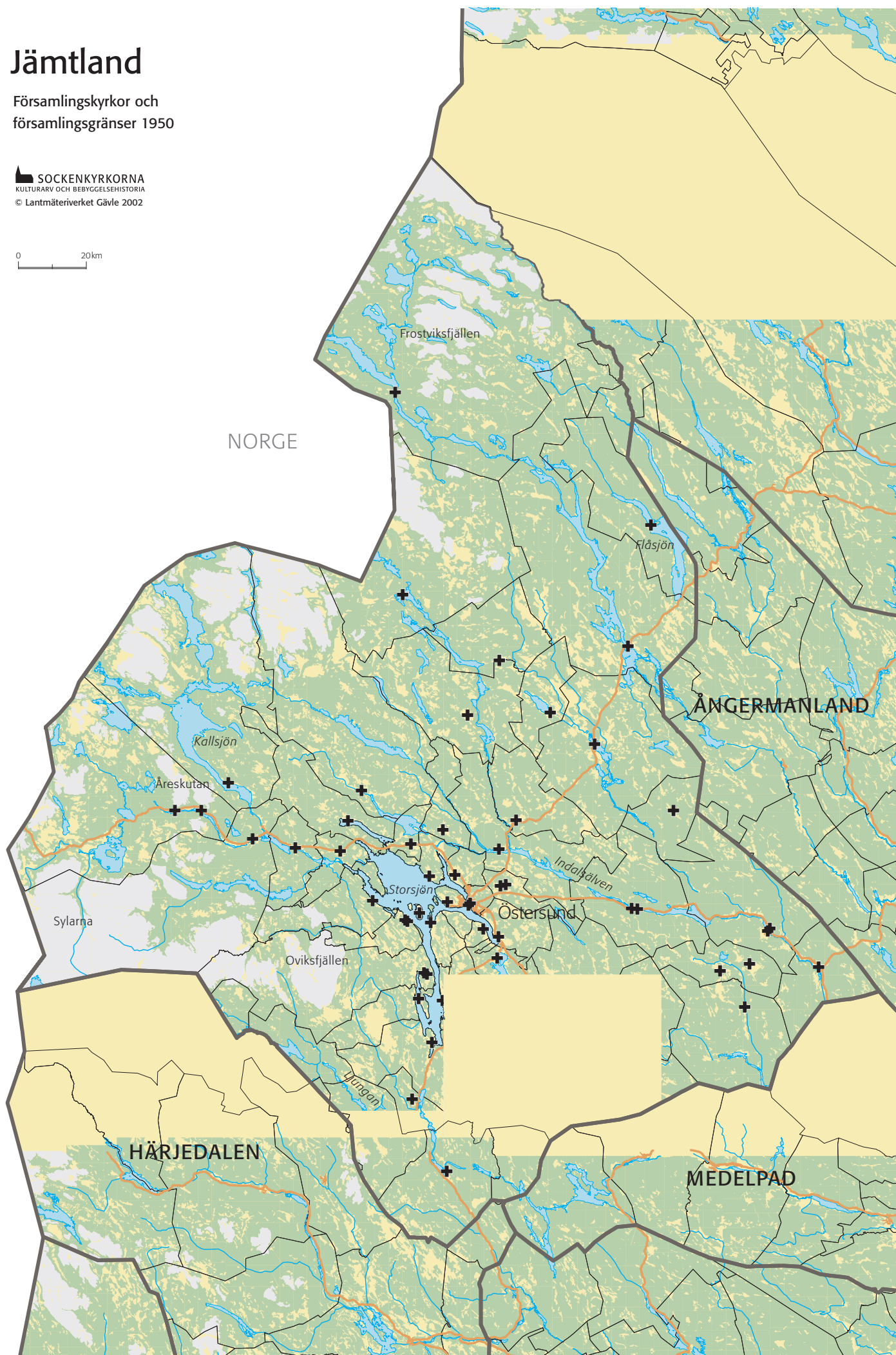
LANDSKAPETS KYRKOR

Jämtland

Församlingskyrkor och församlingsgränser 1950

 SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
© Lantmäteriverket Gävle 2002

0 20km

Kyrkans uppförandetid

- Medeltiden
- 1550–1760
- 1760–1860
- 1860–1950
- Osäker

Viktigare planförändring

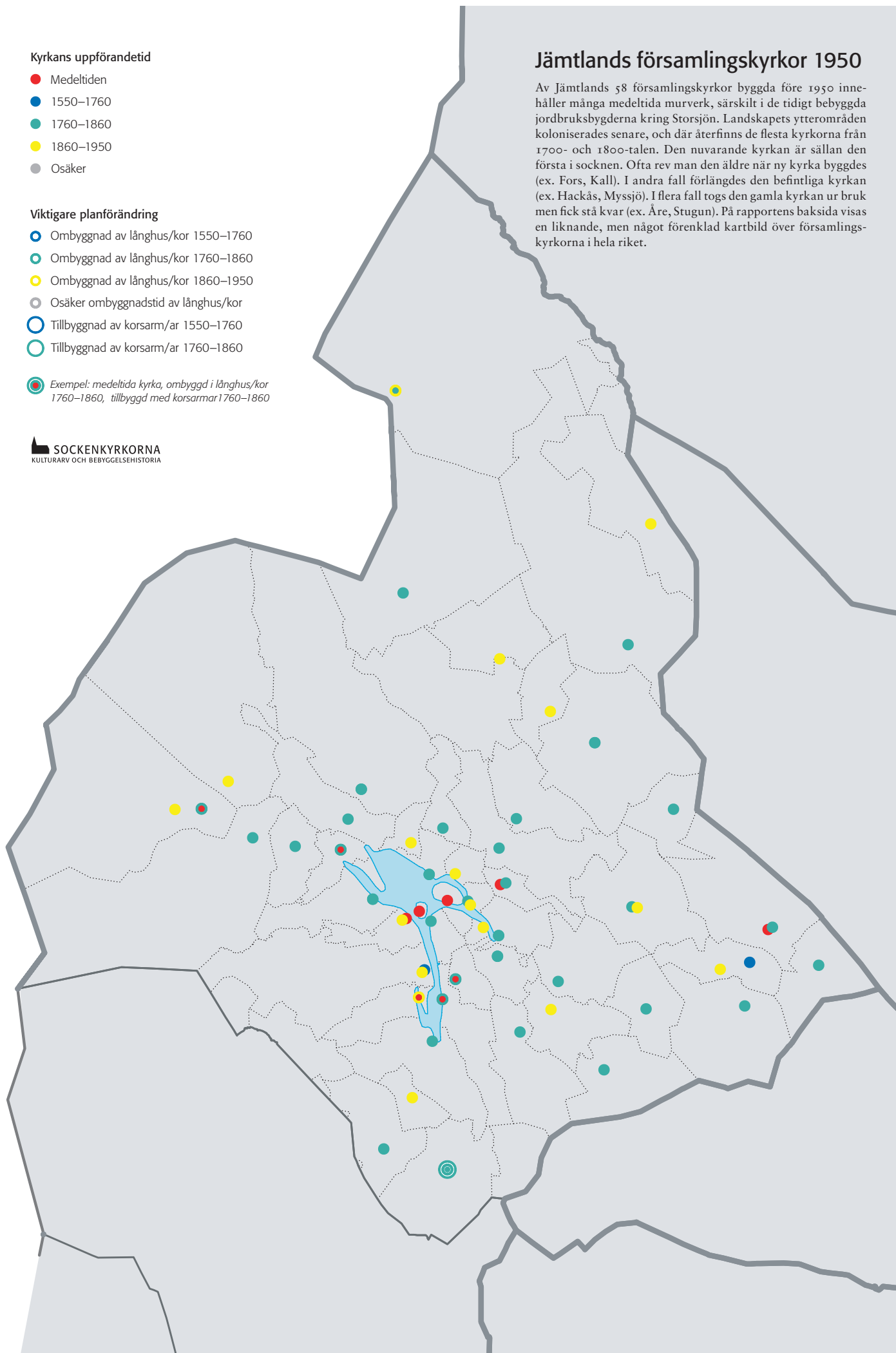
- Ombyggnad av långhus/kor 1550–1760
- Ombyggnad av långhus/kor 1760–1860
- Ombyggnad av långhus/kor 1860–1950
- Osäker ombyggnadstid av långhus/kor
- Tillbyggnad av korsarm/ar 1550–1760
- Tillbyggnad av korsarm/ar 1760–1860

○ Exempel: medeltida kyrka, ombyggd i långhus/kor 1760–1860, tillbyggd med korsarmar 1760–1860

 SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

Jämtlands församlingskyrkor 1950

Av Jämtlands 58 församlingskyrkor byggda före 1950 innehåller många medeltida murverk, särskilt i de tidigt bebyggda jordbruksbygderna kring Storsjön. Landskapets ytterområden koloniserades senare, och där återfinns de flesta kyrkorna från 1700- och 1800-talen. Den nuvarande kyrkan är sällan den första i socknen. Ofta rev man den äldre när ny kyrka byggdes (ex. Fors, Kall). I andra fall förlängdes den befintliga kyrkan (ex. Hackås, Myssjö). I flera fall togs den gamla kyrkan ur bruk men fick stå kvar (ex. Åre, Stugun). På rapportens baksida visas en liknande, men något förenklad kartbild över församlingskyrkorna i hela riket.

Jämtland

LANDSKAPETS KYRKOR

Jakob Lindblad, red.

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond

FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap),
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Sockenkyrkoprojektet, Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporröng (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Claes Sörstedt, Marian Rittsel-Ullén, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Mikael Johansson, Elisabeth
Gräslund Berg, Birgitta Roeck Hansen, Gunnar Risberg.

KONTAKT

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08-5191 8000
E-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Frösö kyrka. Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg.
Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 slutade att rita hus och övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet, ur vars samling rapportens omslagsbild är hämtad. År 1940 anordnades på Statens Historiska Museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, ”Svensk byggnads-tradition i bilder”, 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Riksantikvarieämbetets förlag
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
KARTOR Markus Dahlberg, Stefan Ene, Claes Sörstedt
PLANRITNINGAR Sverker Michélsen
TABELLER OCH DIAGRAM Markus Dahlberg
LAYOUT OCH ORIGINAL Sverker Michélsen
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2002 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:2

ISBN 10: 91-7209-262-9 (tryck), 2016
ISBN 13: 978-91-7209-262-4 (tryck), 2016
ISBN 978-91-7209-734-6 (PDF), 2016

Innehåll

- 5 Förord
Erik Wegræus
- 7 Inledning
Ingrid Sjöström och Jakob Lindblad
- 11 Kyrkan i landskapet
Birgitta Roeck Hansen
- 20 Bänklängder
Margareta Kempff Östlind
- 24 Medeltidens kyrkor
Boel Almqvist
- 33 Kyrkorna 1550–1760
Henrik Lindblad och Jakob Lindblad
- 41 Kyrkorna 1760–1860
Ingrid Sjöström
- 51 Kyrkorna 1860–1950 och senare restaureringar
Jakob Lindblad
- 60 Jämtlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Jakob Lindblad
- 65 Litteratur om Jämtlands kyrkor
sammanställd av *Jakob Lindblad*
- 68 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkobeståndet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001 har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter, varav denna är den andra, och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Kulturmiljövårdens Bebyggelseregister. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Erik Wegræus
Riksantikvarie

Inledning

av Ingrid Sjöström och Jakob Lindblad

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobyggandet i landskapet Jämtland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten kommer även att redovisas i en tryckt volym om kyrkorna i hela landet, samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001. Anslaget förvaltas av Riksantikvarieämbetet. Projektet har som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö studeras både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymer och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilden och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bl.a. genom att den oftast saknat centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur stor del av dessa miljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag i kyrkomiljöerna som kan knytas till allmänna geografiska strukturer i landet.

Projektets forskare är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsaksammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång – eller brist – på kompetens, material och resurser. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna fungerar som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld möter här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden.

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets registerenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen kommer att redovisas i en särskild rapport. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. I sin helhet är basmaterialet alltför stort att publicera. För närvarande pågår ett utvecklingsarbete inom Riksantikvarieämbetet i avsikt att göra det tillgängligt via Kulturmiljövårdens Bebyggelseregister.

Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att behandla; att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Projektet välkomnar påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte och kontakter kring rapporten.

JÄMTLANDS KYRKOR

I Jämtland finns väl kända kyrkor, som Frösö kyrka, Hackås kyrka och Ovikens gamla kyrka med sina för landskapet karakteristiska klockstaplar. Men där finns också mindre kända, som Alanäs stora träkyrka från 1900-talets början, Lits stora nyklassicistiska kyrka från 1790-talet och Gillhavs lilla kapell från 1860-talet. Landskapets socken- och församlingskyrkor, som bildar underlag för rapportens kartor, tabeller och diagram, uppgår till 58. I denna siffra inbegrips de kyrkor som 1950 var huvudkyrka i en territoriell församling, samt även de åtta kyrkor som tidigare hade utgjort huvudkyrkor. Församlingar med sådana kyrkor är Håsjö, Kyrkås, Marby, Oviken, Ragunda, Stugun, Åre och Östersund. Då rapporten även behandlar kyrkornas rivna föregångare och kapellen omfattas totalt 120 kyrkobyggnader som uppförts i Jämtland till och med 1950.

Jämtlands kyrkor blev tidigt föremål för forskning. Abraham Hülphers beskrev kyrkorna 1775, Nils Johan Ekdahl besökte dem 1828–29 och Nils Månsson Mandelgren 1868–69. Johan Lindström-Saxon utgav 1903 den första tryckta översikten med beskrivning och historik för var och en av länets kyrkor. På 1910-talet började Eric Festin bearbeta kyrkorna i landskapets östra del för utgivning i *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium*. Någon publicering blev inte av, men Festin skulle i årsboken *Jämten* och på andra ställen publicera flera uppsatser om landskapets kyrkor. På

senare år har översikter över landskapets medeltida kyrkor och om nyare tidens kyrkoinredningar publicerats av Boel Almqvist, Maj Nodermann och Ingrid Telhammer. Under Sockenkyrkoprojektets arbete och delvis i samarbete med projektet har landskapets kyrkor behandlats i Sveriges Kyrkors tematiska serie *Kyrkobyggnader 1760–1860* och i den av läns museet utgivna guideboken *Våra kyrkor*, författad av Birgitta Cedenhag. En presentation av litteraturen ingår i slutet av rapporten.

Landskapets välbevarade tidigmedeltida kyrkor kring Storsjön och de rika inredningarna av regionalt verksamma mästare under 1600- och 1700-talen har självklart varit det som fångat forskningens intresse. För Sockenkyrkoprojektets del har det varit viktigt att försöka sammanfatta den forskning som publicerats och försöka att utifrån främst uppgifter i vägledningarna över enskilda kyrkor binda ihop de olika århundradenas jämtländska kyrkobyggnader.

Föreliggande landskapsrapport inleds av en presentation av kyrkorna i landskapet ur ett kulturgeografiskt perspektiv. Därefter följer en kort studie över gudstjänstbesökarnas placering utifrån bevarade bänklängder. Bänklängdsmaterialet för hela riket publiceras i en särskild rapport. De följande fyra kapitlen är kronologiskt upplagda, indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (uppdelad i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950. I det sista kapitlet ingår även restaureringar från 1800-talet till nutid. Tidsgränserna är, som alla sådana indelningar, en schablonisering av ett kontinuerligt tidsflöde, upprättad av praktiska skäl för att grovt kunna sortera materialet. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik av landskapet Jämtlands kyrkor, med tonvikt på det för landskapet typiska i relation till landet i övrigt.

Arbetet med landskapsrapporten har skett i kontakt med Jämtlands läns antikvariska expertis. Kyrkoantikvarier vid länsstyrelse och länsmuseum har beretts tillfälle att läsa översiktstexterna och ta del av basmaterialet. Vi har fått värdefulla synpunkter och påpekanden, för vilka vi framför ett varmt tack.

Rapportens författare

Boel Almqvist är fil.lic. i konstvetenskap, Stockholms universitet och antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.

Margareta Kempff Östlind är fil.dr och universitetslektor i konstvetenskap, Stockholms universitet. Forskningsassistent inom projektet 1996–2000.

Henrik Lindblad är fil.kand. i konstvetenskap, Uppsala universitet. Forskningsassistent inom projektet 1996–2001. Numera byggnadsantikvarie vid Läns museet Gävleborg.

Jakob Lindblad är arkitekt och fil.mag. i konstvetenskap, Chalmers tekniska högskola och Uppsala universitet. Doktorand och forskningsassistent inom projektet 1996–2001.

Birgitta Roeck Hansen är docent i kulturgeografi, Stockholms universitet. Forskare inom projektet 1996–2001.

Ingrid Sjöström är docent i konstvetenskap, Stockholms universitet och antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
JLM	Jämtlands läns museum
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ
ÖLA	Landsarkivet i Östersund

Kyrkan i landskapet

av Birgitta Roeck Hansen

Administrativ och kyrklig indelning

Landskapet Jämtland lydde under historisk tid och fram till 1645 under Norge. I kyrkligt hänseende hörde det emellertid till Uppsala ärkestift. Idag hör det till Härnösands stift. Sedan 1810 utgör landskapet huvuddelen av Jämtlands län. Av någon äldre administrativ indelning som i sydligare landskap finns endast svaga spår: eventuellt har landskapet i äldre tid varit indelat i fjärdingar. Socknarna var 1950 50 till antalet (tab. 1, fig. 1). De till ytan minsta finns i de sedan länge tätast befolkade områdena runt Storsjön och de största i de senare bebyggda fjälltrakterna i väster (fig. 3).

De allra flesta socknarna bildades under äldre medeltid, d.v.s. före 1350 (fig. 4). Under första hälften av 1500-talet avsåndrades Klövsjö och Rätan ur Berg och Stugun ur Ragunda. Två nya församlingar avskildes under 1700-talet: Åsarne 1764 ur Berg och Borgvattnet 1781 ur Hammerdal, först som kapell och från 1922 som självständig församling. De församlingar som kom till under 1800-talet ligger till största delen i landskapets norra del: Alanäs 1808 ur Ström (kapell, 1922 egen församling), Frostviken 1842, Hotagen 1846 och Laxsjö 1887 ur Föllinge, Nyhem 1851 ur Revsund (kapell, församling 1921) samt Gåxsjö 1893 ur Hammerdal. År 1820 utbröts Östersund ur Brunflo. Före 1942 fanns även tre icketerritoriella s.k. lappförsamlingar. 1746 inrättades Föllinge (senare Hotagens) lappförsamling. Ur denna avskildes 1758 Undersåkers, 1768 Hede och 1842 Frostvikens lappförsamlingar. Efter 1950 har inga nya församlingar tillkommit. Däremot sammanslogs Hällesjö och Håsjö församlingar år 2002 till en, kallad Hällesjö-Håsjö församling.

Jämtlands landskapsbild

Landskapet Jämtland kan indelas i ett antal naturgeografiska regioner med mycket olika förutsättningar för odling och bebyggelse (fig. 5). Längst i väster ligger *fjällområdet*, som i första hand brukats av samer och i historisk tid utgjort renbetesland.

Området runt Storsjön samt ett stråk som dels följer Indalsälven väster om sjön och dels går upp och omfattar Kallsjön utgör en zon som starkt påverkats av att den kalkhaltiga berggrunden i bergskedjan behållit sin ursprungliga, autoktona karaktär. Berggrunden består nämligen av avlagringar från växter och djur som levat på platsen och format de kalkstenar och skifferar som i samband med senaste nedisningen givit upphov till Storsjöbygdens rika moränlera, på många ställen dessutom blandad med

issjösediment. Efter de geologiska perioder då dessa förutsättningar skapades kallas området *kambrosilurbygden*. De mest odlingsvärda jordarna förekommer runt själva Storsjön och i angränsande trakter. Här finns kärnbygden med tidiga kyrkobyggen.

I områdena öster, norr och söder om kambrosilurbygden tar *urbergsmoränen* vid. I dessa trakter är uppodlingsgraden låg och bebyggelsen

Fig. 1, tab 1. Jämtlands församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabellerna till höger.

Landskapsgränsen går genom ett par socknar som i huvudsak ligger inom angränsande landskap. Dessa är Haverö socken i Medelpad, som skjuter in mellan Bodsjö (47) och Rätan (48); Storsjö socken i Härjedalen, vid Oviken (34) och Åsarne (50) samt Tåsjö socken i Ångermanland, mellan Frostviken (1) och Alanäs (4).

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingsgränser, beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års gränser.

Församlingar förtecknade i nummerordning

1 Frostviken	26 Marieby
2 Hotagen	27 Sunne
3 Ström	28 Marby
4 Alanäs	29 Norderö
5 Laxsjö	30 Hallen
6 Hammerdal	31 Mattmar
7 Gäxsjö	32 Mörsil
8 Föllinge	33 Undersåker
9 Offerdal	34 Oviken
10 Kall	35 Myssjö
11 Åre	36 Berg
12 Alsen	37 Hackås
13 Näskott	38 Näs
14 Aspås	39 Lockne
15 Lit	40 Sundsjö
16 Häggenås	41 Håsjö
17 Borgvattnet	42 Fors
18 Ragunda	43 Hällesjö
19 Stugun	44 Nyhem
20 Brunflo	45 Revsund
21 Kyrkås	46 Bräcke
22 Östersund	47 Bodsjö
23 Ås	48 Rätan
24 Rödön	49 Klövsjö
25 Frösö	50 Åsarne

Församlingar förtecknade i bokstavsordning

4 Alanäs	39 Lockne
12 Alsen	28 Marby
14 Aspås	26 Marieby
36 Berg	31 Mattmar
47 Bodsjö	35 Myssjö
17 Borgvattnet	32 Mörsil
20 Brunflo	29 Norderö
46 Bräcke	44 Nyhem
42 Fors	38 Näs
1 Frostviken	13 Näskott
25 Frösö	9 Offerdal
8 Föllinge	34 Oviken
7 Gäxsjö	18 Ragunda
37 Hackås	45 Revsund
30 Hallen	48 Rätan
6 Hammerdal	24 Rödön
2 Hotagen	3 Ström
41 Håsjö	19 Stugun
16 Häggenås	40 Sundsjö
43 Hällesjö	27 Sunne
10 Kall	33 Undersåker
49 Klövsjö	11 Åre
21 Kyrkås	23 Ås
5 Laxsjö	50 Åsarne
15 Lit	22 Östersund

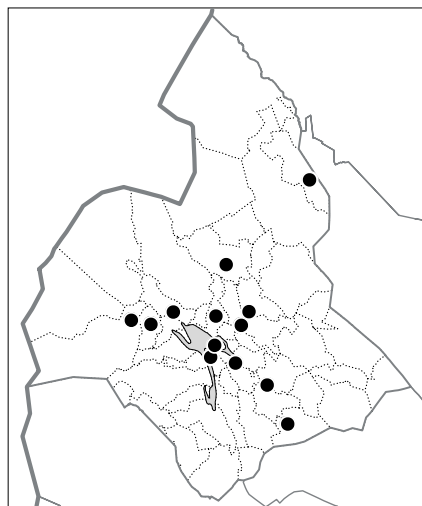

Fig. 2. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Marby, Ragunda m.fl. gamla kyrkor som åter tagits i bruk för gudstjänster anges inte. I Alanäs ingår ett parti av den rivna kyrkan i ett gravkapell.

ligger endast i anslutning till sporadiskt förekommande odlingsvärda jordar utefter älvar, sjöar och någon gång i krönlägen.

Jordbruksbebyggelsen kan därmed delas in i tre typer, som utnyttjat skilda delar av landskapet, nämligen terrass- och krönbebyggelse runt Storsjön, krönbebyggelse i skogslandet samt skogs- och strandbebyggelse. I äldre tid bestod byarna av ensamgårdar, enstaka eller i grupper, ett drag som anses ha sitt ursprung i inflytande från Norge.

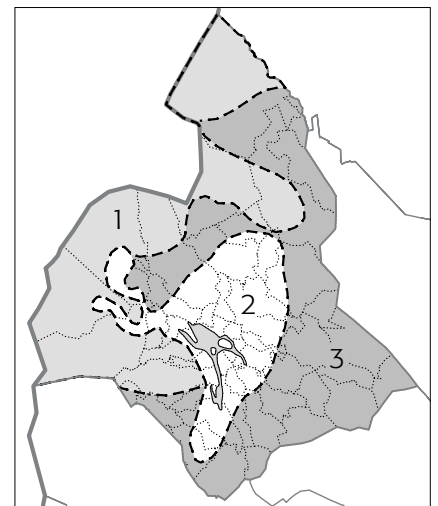
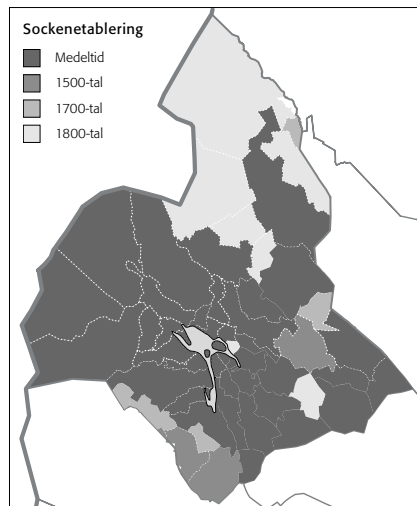
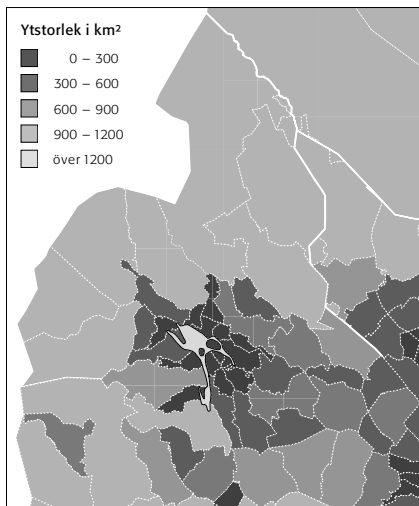
TERRASS- OCH KRÖNBEBYGGELSE RUNT STORSJÖN

Här har alltid den största koncentrationen av bebyggelse funnits såväl under förhistorisk tid som idag. Bebyggelsen ligger inte sällan på långsträckt terrassbildningar och har ofta formen av radbyar, ett 1800-talsfenomen. Större delen av inägomarken ligger på sluttningen nedanför bebyggelsen med åker närmast gården. Åkermarken var indelad i breda band som löpte utmed sluttningen.

KRÖNBEBYGGELSE I SKOGSLANDET

Landskapet där denna bebyggelsetyp finns är geologiskt sett flackare med färre höjdvariationer och mer skog än runt Storsjön. Den kalkhaltiga moränleran finns också norr om Storsjön men bara fläckvis och inte sällan i terrängens höjdlägen. Kyrkorna förlades ofta i anslutning till denna krönbebyggelse.

Bebyggelsen, som ofta har radbykaraktär eller ligger koncentrerad till terrängens högsta punkt, har åker och äng på sluttningarna mot den omgivande skogsmarken. Huvudnäringen här var mestadels boskapsskötsel. Framförallt den norra delen av området koloniserades främst under medeltid.

SKOGS- OCH STRANDBEBYGGELSE

Utmed sjöar och vattendrag lokaliserades ensamgårdar, oftast nybyggen från 1700–1800-talen. Inägomarken var uppsplittrad med små åkrar. Stora utmarker med möjligheter till myrslätter och skogsbete var förutsättningarna för huvudnäringen boskapskötsel. Jordmänen består oftast av sjösediment; i de norra och västra delarna finns odlingsbar torvjord.

Bebyggelseutveckling

Storsjöbygden drog tidigt till sig bebyggelse. Förekomsten av kalkhaltig moränlera i kombination med ett gynnsamt lokalklimat gav – och ger – odlingsförutsättningar som annars inte finns på denna latitud om vi beaktar höjden över havet. Från yngre järnålder och framför allt från vikingatid fanns en koncentration av bebyggelse här, särskilt i sydost utmed de vattenfyllda spricksystem som utgår från Storsjön. Också i Indalsälvens dalgång upp till Ånnsjön finns spår av järnåldersbebyggelse i form av gravhögar.

Bygden förtätades och expanderade fram till mitten av 1300-talet då processen avbröts. En mängd så kallade ödesbölen, gårdar som antas ha övergivits som en följd av försämrade levnadsbetingelser, vittnar om bebyggelsens utbredning under medeltiden. Därefter inskränkte sig bebyggelseutvecklingen till förtätning i centralbygden fram till 1700-talets början då en ny expansionsfas inträdde och nybyggen anlades i de centrala socknarnas perifera delar. I de mer avlägsna och i de fjällnära socknarna etablerades nybyggen först under 1800-talet. Socknarnas storlek speglar detta förlopp men också de topografiska förhållandena och näringsförutsättningarna i äldre tid med de till ytan största socknarna i fjällområdet och de minsta i Storsjöområdet (fig. 3).

Mellan 1750 och 1850 tredubblades Jämtlands befolkning. Senare har skogsbygden avfolkats och bebyggelsen återigen koncentrerats kring Storsjön. En kraftig utflyttning från landskapet har ägt rum sedan mitten av 1950-talet (fig. 6). Jord- och skogsbruk, ofta i kombination, har allt sedan 1800-talet varit en betydelsefull näring i landskapet, som är ett av landets skogrikaste. Industrialiseringen är obetydlig, huvuddelen av sysselsättningen idag finns inom den offentliga sektorn.

En viktig del av ekonomin, särskilt i fjällområdet, utgör turismen. I Åre etablerades de första turistanläggningarna redan under 1880-talet. Transport till fjällvärlden skedde med den 1882 öppnade tvärbanan mellan Ånge och Storlien via Östersund. Östersund, landskapets enda stad, grundades

Fig. 3. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytstorlek. De minsta socknarna finns i kambrosilurbygden runt Storsjön och de största i fjällområdet i norr och väster.

Fig. 4. Socknarnas ålder, baserad på det årtal församlingen eller kapellförsamlingen avskildes. De centralt belägna socknarna i kambrosilurbygden är nästan undantagslöst medeltida medan de stora socknarna i landskapets ytterkanter har varierande ålder: i väster mot Norge medeltida (Undersåker, Åre, Kall, Offerdal), i norr från 1800-talet som ett resultat av nykolonisation (Hotagen, Frostviken). Dateringar efter Sveriges församlingar genom tiderna, RSV 1989.

Fig. 5. Topografisk indelning baserad på naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar: 1. Fjällområdet. 2. Kambrosilurbygden. 3. Urbergsmoränen.

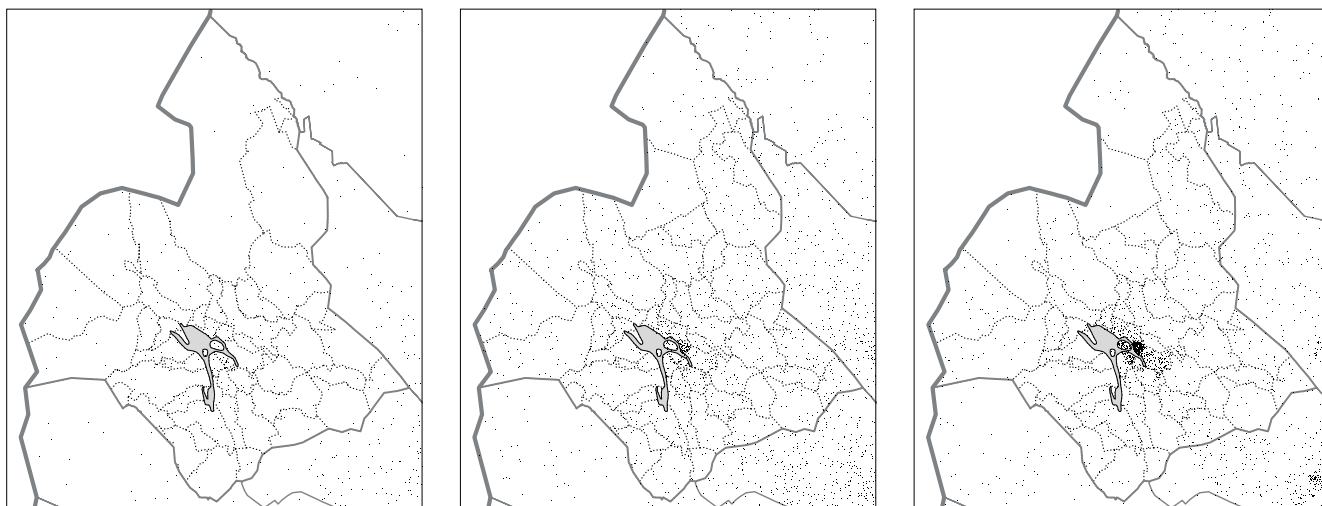

Fig. 6 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare.

Folkökningen i samtliga församlingar under 1800-talet har under 1900-talet övergått i en minskning i de flesta samtidigt som befolkningen koncentrerats till Östersund och angränsande områden.

1786 vid färjestället över Östersundet till Frösön, som varit Jämtlands andliga och kommersiella centrum.

Kyrkan i landskapet

Kyrkorna ligger i allmänhet väl synliga i landskapet. Flertalet kyrkor ligger vid sjöar och vattendrag, högt ovanför vattnet eller på näs eller uddar. De tre naturgeografiska regionerna, som anges ovan, har konsekvenser för kyrkornas läge i landskapet. I den centrala kambrosilurbygden ligger kyrkorna högt, ovanför sprickdalssjöar som i Alsen, Kall och Offerdal (fig. 7), i krönlägen som i Häggenås, Aspås och Ås eller i odlingslandskapet högt ovanför Storsjön som i Oviken eller på Frösön. Utmed Indalsälven öster om Storsjön ligger Stuguns, Ragunda och Fors kyrkor, alla på sedimentterrasser ovanför älven.

Inom urbergsmoränen ligger kyrkorna däremot lågt i landskapet i anslutning till sjöar och älvar. Rätan (fig. 8), Bodsjö, Alanäs, Gåxsjö (fig. 9) och Hammerdal utgör här typiska exempel. I de socknar, där en äldre kyrka eller ruinen av en sådan ligger på annan plats än den nuvarande kyrkplatsen, kan man notera att den i de flesta fall ligger lägre i landskapet än den yngre och närmare vatten, vare sig det rör sig om sjöar eller andra vattendrag.

De allra flesta kyrkorna ligger i jordbruksbygd i gamla bebyggelse- och odlingscentra. Några ligger omgivna av bybebyggelse såsom Aspås, Borgvattnet, Klövsjö och Laxsjö. I några fall har en äldre by där kyrkan är belägen vuxit ut till tätort som i Ström, Stugun och Ås.

Miljön runt kyrkan

Många av kyrkorna ligger i miljöer av kulturhistoriskt riksintresse – landskapet i stort är relativt opåverkat av tätortsbildningar och andra sentida förändringar. De kulturhistoriska riksintresseområdena omfattar i flera fall stora delar av bygden runt kyrkorna med bebyggelse och odlingslandskap. Det gäller framför allt de gamla kärnbygderna runt Storsjön, där delar av socknarna Näskott, Rödön, Ås, Hallen, Marby, Mattmar, Frösö, Brunflo, Lockne, Näs, Sunne, Berg (fig. 10), Hackås, Myssjö och Oviken ingår i ett riksintresseområde.

I några fall utgör området runt kyrkan också en levande miljö. Ett exempel på en kyrkomiljö som fortsätter traditionen som sockencentrum är Rödöns kyrkplats i socknen med samma namn. Kyrkan ligger i odlingsland-

Fig. 7. Offerdals kyrka vid Prästviken i Hällsjön. Foto Jan Norrman 1993, RAÄ.

skapet högt ovanför Storsjön. Miljön runt kyrkan är samlad och välbevarad med många byggnader av skiftande ålder och med olika funktioner. Väster om kyrkan ligger den gamla sockenstugan, uppförd 1899, som idag fungerar som kyrkogårdsexpedition. Sydväst respektive nordväst om kyrkan ligger kyrkhärbren från första hälften av 1800-talet samt ett tiotal kyrkstallar från 1800-talets slut. Ett stycke norr om kyrkan ligger prästgården från omkring 1900 med tillhörande byggnader samt skola och fritidsgård.

Ovikens nya och gamla kyrkor (fig. 11) ingår också i Storsjöns riksintresseområde. Kyrkorna ligger på en höjdsträckning mellan odlade områden med utsikt mot Oviksfjällen. I miljön runt kyrkorna ingår skola, sockenstuga, kyrkstallar och ett gravkapell från 1890. Prästgården från 1863 ligger i slutningen intill den gamla kyrkan.

Flera andra exempel finns på kyrkomiljöer med både estetiska och funktionella/sociala värden. De kan också ses som exempel på kyrkplatser från olika naturgeografiska regioner och med olika topografiska lägen. Aspås kyrka ligger i byn med samma namn nära den högsta punkten i ett relativt flackt odlingslandskap med utsikt mot Oviksfjällen och Storsjön. Runt kyrkan grupperar sig skola, församlingshem och hembygdsgård samt prästgård. Här finns också ett äldre bårhus samt ruinen av en äldre kyrka.

Bodsjö kyrka ligger vid Bodsjön, ett stycke norr om Bodsjö by. Kyrkan och byggnaderna omkring den ligger väl synliga och bildar en sammanhållen enhet. Bebyggelsen består av prästgård och församlingshem, båda från första hälften av 1900-talet, samt skola. Vid stranden av Bodsjön ligger det så kallade Boddas bönhus, som flyttades till platsen 1912. Byggnaden är en av de äldsta profana timmerbyggnaderna i Sverige och har daterats till 1291/92. Norr och nordost om kyrkan finns en rekonstruktion från 1950 av den medeltida byggnaden samt kyrkstallar från 1800-talet.

Hammerdals kyrka ligger på Prästudden i Hammerdalsjön på avstånd från den övriga bebyggelsen. Runt kyrkan ligger prästgården från 1877, nu lokal för församlingens barnverksamhet, ett kapell samt en byggnad för pastorsexpedition och församlingshem.

Fig. 8. Rätans kyrka vid Rätansjön inom urbergsmoränens sydligaste del. Foto Oscar Bladh 1936, ATA.

Fig. 9. Gåxsjö kyrka ligger vid stranden av Gåxsjön i den nordligaste utkanten av kambrosilurbygden. Efter äldre vykort, ATA.

Kyrkplatsernas etablering

De jämtländska kyrkorna ligger centralt i de odlade bygderna och ofta i anslutning till olika vattendrag. I flera fall ligger en äldre kyrka på avstånd från bebyggelsen. Denna äldre kyrka ligger i allmänhet inom en fastighet som betecknas som Prästbordet, d.v.s. den mark som en gång avsattes till prästens underhåll. Jord med beteckningen Prästbordet finns vid de flesta kyrkor, som ligger i medeltida socknar utom i Bräcke och Håsjö. Prästgårdsjorden/prästbordet ligger idag som en separat fastighet men också på 1600- och 1700-talen var prästgårdarna ensamgårdar som de äldsta lantmäterikartorna visar. I de socknar som tillkom under 1700- och 1800-talen finns ingen kyrkojord. Till Klövsjö kyrka hör klockarjord.

Ornamenten erbjuder ledtrådar till slutsatser om de jämtländska kyrkornas etablering. De flesta av socknarna har gamla bygdnamn, vilket pekar mot att kyrkorna byggts som menighetskyrkor. Beträffande två medeltida kyrkobyggen kan man på rimliga grunder anta att de hade ett annorlunda ursprung. Den ena är Sunne gamla kyrka som den norske kungen Sverre Sigurdsson lät uppföra vid Storsjöns strand sedan han år 1178 besegrat den jämtländska bondehären på isen utanför platsen. Den andra är den inte

längre bevarade kyrkan som sannolikt uppfördes under tidig medeltid som gårdskyrka på gården Västerhus på Frösön.

I några fall återfinns kyrkorna i sammanhang som kan ge ytterligare bakgrundsorsaker till det äldsta kyrkobyggandet. Det gäller anknytningen till bebyggelse med teofora ortnamn, särskilt Hov, som förekommer i fem fall; i Alsen, Frösö, Hackås, Norderö och Ås ligger en tidigmedeltida kyrka och prästbordsjord intill bybebyggelse som heter Hov. Prästbordet i Hackås förefaller t.ex. ursprungligen vara en avsöndring från det närliggande Hov. Innebörden av ortnamnet Hov är ”stormanssäte, förkristen samlings- och kultplats” (Brink 1996). Här står vi alltså inför ett förhållande som tyder på kultplatskontinuitet. Ett påtagligt tecken på kyrkplatsens långa tradition som samlingsplats är de fynd som gjordes 1984 under Frösö kyrka där man påträffade en stor mängd djurben, bl.a. av björn, vilka tolkades som rester av offer (Näsström 1996).

Här utpekades således några kyrkplatser av särskild betydelse i ett längre tidsperspektiv. I närheten av dessa platser finns också ofta gravar från järnålder som är större och rikare utrustade än genomsnittet i landskapet, något som tyder på ett samhälle med en viss social stratifiering. Vikstrand (1996) uppfattar det jämtländska järnålderssamhället från 700-talet och framåt som ett s.k. segmenterat stamsamhälle, uppbyggt av små, lokala, självständiga folkgrupper. Sandnes (1996) ser Jämtland under 1000-talet som en autonom bonderepublik. Nilsson (1996) betraktar de tidiga kyrkobyggnaderna som ”i någon mån kollektiva manifestationer, privatägda gårdskyrkor avsedda för en större menighet”. I historisk tid finns inget frälse i Jämtland så när som på en enda medeltida släkt, Skånke, som uppträder under 1400-talet och som då kan knytas till stora innehav av jord i Hov i Hackås, i Ås och Frösö (Västerhus).

Fig. 10. Berg. Bygden kring kyrkan ingår i Storsjöns riksintresseområde. Foto Jan Norrman 1996, RAÄ.

Fig. 11. Ovikens kyrkomiljö med gamla kyrkan från 1750-talet och nya kyrkan från 1905 (till höger) ingår i Storsjöns riksintresseområde. Foto Jan Norrman 1996, RAÄ.

Källor och litteratur

- Antonson, Hans: *Jämtlands agrarlandskap i historisk tid*, D-uppsats vid kultur-geografiska institutionen, Stockholms universitet, 1993.
- Brink, Stefan: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*, Acta academiae regiae Gustavi Adolphi 57, Studier till en svensk ortnamnsatlas 14, 1990.
- Brink, Stefan: "Kristnande och kyrklig organisation i Jämtland" i *Jämtlands kristnande*, 1996.
- Jämtlands kristnande*, red. Stefan Brink, Projektet Sveriges kristnande, publikationer 4, 1996.
- Nilsson, Bertil: "Det tidigaste kyrkobyggandet i Jämtland", i *Jämtlands kristnande*, 1996.
- Näsström, Britt-Mari: "Offerlunden under Frösö kyrka", i *Jämtlands kristnande*, 1996.
- Prästgårdar i Jämtlands län*, Kulturhistorisk utredning 32, JLM, 1986.
- Raihle, Jan: "Datering av profana timmerhus från medeltiden i Jämtland och Härjedalen", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20, 1990.
- Sandnes, Jørn "Jämtene kristnet seg selv. Jämtlands kristning sett fra vest", i *Jämtlands kristnande*, 1996.
- Vikstrand, Per: "Jämtland mellan Frö och Kristus", i *Jämtlands kristnande*, 1996.

Bänklängder

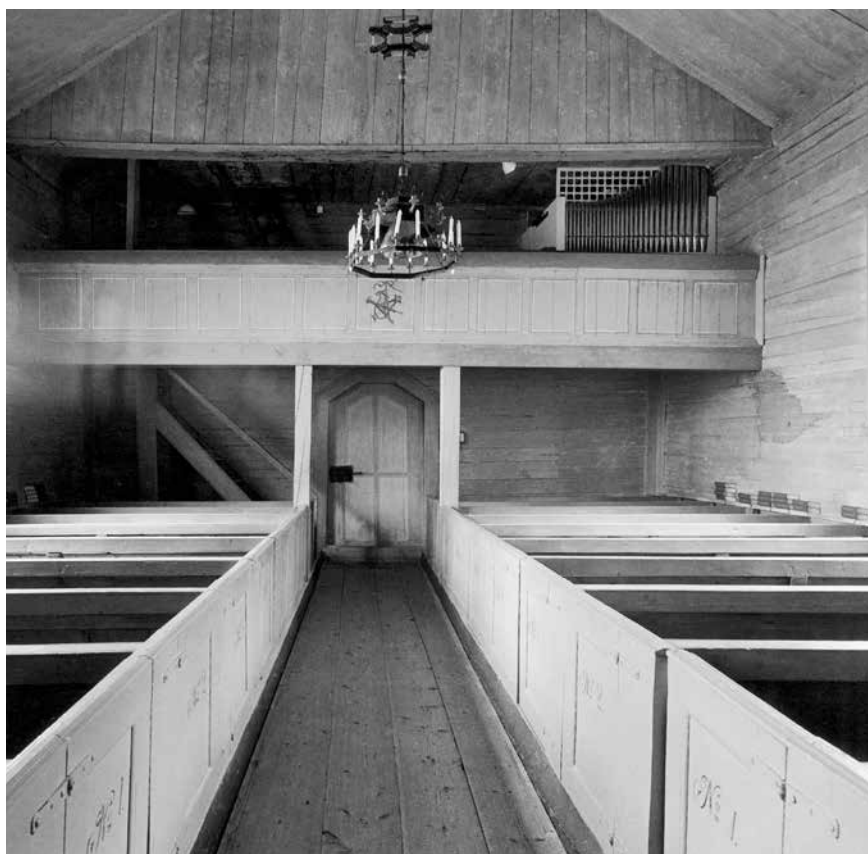
av Margareta Kempff Östlind

Bevarade bänkfördelningslängder från Jämtlands kyrkor visar i det stora hela på samma princip, nämligen att man har valt att placera sockenborna efter deras födelseår. När flera personer varit födda samma år har födelsedatum haft utslagsrätt. Detta ser ju ut att vara ett mycket rättvist förfarande, men även här förekommer påtagliga uttryck för social skiktning. Sålunda fick i de flesta av socknarna först bönderna och deras hustrur sina platser efter ålder i kyrkans främre del. Torpare och torparhustrur placerades också efter ålder, men deras bänkrader började inte fördelas förrän efter att alla bönderna fått sina bänkrum. Till exempel meddelades inför en bänkdelening i Hallens kyrka 1696, att när kvinnornas bänkar blev färdiga, skulle platserna fördelas efter heder och ålder som hos männen, vilket vid en genomgång av bänklistan visar sig vara just ett exempel på ovan nämnda uppdelning mellan bönder och torpare. Alltså skulle också bondhustrur placeras före torparhustrur. Med begreppet heder syftade man uppenbarligen på en egenskap som hade mindre med sockenbornas vandel än med deras innehav av gårdar att göra. Dock utan hänsyn till gårdarnas storlek.

En uppmjukad variant av denna rangordning förekommer i de bänkfördelningslängder där alla bönder och de torpare som var över femtio år satt efter ålder, därefter kom yngre torpare efter ålder. Följden var att dessa alltid hamnade efter de bönder i socknen som var jämngamla eller yngre, sist i bänkdeleningslistan. Ibland har endast bönderna och deras hustrur fått bestämda platser efter sin ålder. Torparna fick som grupp, utan närmare specificering, ett antal bänkar till sitt förfogande. Det är möjligt att det fanns en bestämd ordning även när det gäller deras platser, men det går inte att utläsa någon sådan av bänkdeleningsprotokoll eller listor.

Undantagna från åldersfördelningsprincipen var alltid någon grupp av socknens bemärkta personer. I dessa delar av landet, där förutsättningarna för jordbruk ofta har varit mindre goda, fanns inte på samma sätt som i rika jordbruksområden någon storgårdsaristokrati. I Jämtland hittar man i stället för besuttna gårdsägare ofta personer med militär anknytning i de främsta bänkarna, t.ex. officerare eller underofficerare. Benämningen kronobänk är också ett återkommande inslag bland bänkarna längst fram i kyrkan. Alltså de bänkar som var undantagna från åldersfördelningen. Där intog militären sina platser med självklar rätt, ibland tillsammans med någon person i socknen som av andra skäl ansågs vara förtjänt av en mera framskjuten position. Kanske en besutten markägare, länsmannen eller som i Vikens kapell i Frostviken (fig. 12), där det näst främsta bänkpåret 1799 tilldelades kapellets byggmästare Enar Pehrson, hans hustru Sara Aronsdotter och deras efterkommande. Denna uppgift visar för övrigt att

Fig. 12. Vikens kapell. Interiör mot väster. Bänk nummer två från koret var reserverad för byggmästaren och dennes efterkommande. Läktarens målade musikinstrument anger den funktion som sannolikt uppfylldes först 1956 då orgel anskaffades. Foto Birgit Jansson, JLM, 1993. SvK:s arkiv, RAÄ.

man fördelade platserna även i ett kapell. Den främsta bänken i kyrkan var ibland reserverad för så kallade förnäma personer. Där tycks besökande ståndspersoner bland annat ha tagit plats.

Ytterligare ett exempel på hur den till synes opartiska indelningen döljer en klar stratifiering av socknens invånare, är att endast bönder och vanligen torpare omfattas av åldersfördelningen. De fattiga och så kallade inhyses fick som brukligt ta sina platser i bänkar längst ned i kyrkan eller längst bak på läktaren. I bänkarna fanns inga fasta platser för dem, utan de satt där det fanns utrymme.

De få undantag från åldersfördelning som finns i Jämtland är, utom ett, från 1600- eller tidigt 1700-tal. Sockenborna satt då förmodligen i stället efter sin gård eller hemman. Med sockenbor avses bönder, vilkas namn ofta är utsatta tillsammans med gårdens namn. Ingenting nämns om andra grupper i socknarna. Eftersom det emellertid inte finns bevarade husförhörslängder för dessa socknar under den aktuella perioden, är det inte möjligt att jämföra uppgifter om olika gårdar mellan de olika källorna, vilket medför viss osäkerhet om placeringsprincipen. En annan möjlighet skulle ju kunna vara att bönderna satt efter sin by, vilket kanske skulle kunna kontrolleras med hjälp av kartmaterial från tiden. Det tycks dock å ena sidan enligt Berndt Gustafsson (1950) ha varit mycket ovanligt i Norrland att placera församlingarna efter by så här tidigt, vilket väl möjligen kan tala för att bänkrummen fördelats efter hemmanets storlek. Å andra sidan kan en uppgift i ett sockenstämmoprotokoll från Kall 1715, som säger att platserna inte skall fördelas efter by eller arv utan efter ålder, tyda på att de båda första metoderna förekommit sida vid sida relativt tidigt.

I en bänklängd från Bergs socken finns visserligen en anmärkning sist i listan som hänvisar landbönder och deras hustrur till den rotes bänk under vilket bostället lyder, men denna bänkdelening är av senare datum, från

Alsen Ålder: 1706, 1757, 1762, 1772, 1779, 1787, 1792, 1811, 1837, 1840-1860(?), 1865	Lit Hemman(?): 1700 Ålder: 1857, 1884
Aspås Ålder: 1877, 1884	Mattmar Ålder: 1690, 1701, 1710(?), 1753, 1835, 1841
Berg By och ålder: 1798 Ålder: 1837, 1856, 1875, 1878	Mörsil Ålder: 1795, 1799
Bodsjö Ålder: 1802, 1851	Näs Ålder: 1851, 1876
Brunflo Ålder: 1781, 1786, 1790, 1807, 1810, 1815, 1857, 1869, 1889	Näskott Ålder: 1770, 1831
Bräcke Ålder: 1757, 1761, 1771, 1794, 1886	Offerdal Ålder: 1632, 1700, 1703, 1710, 1718, 1753, 1757, 1759, 1762, 1765, 1767, 1777, 1787, 1797, 1800, 1807, 1818, 1820-1830(?), 1835, 1842, 1852, 1861, 1876
Frösö Ålder: 1696, 1722, 1731, 1753, 1767, 1781, 1797, 1802, 1814, 1823, 1834	Oviken Ålder: 1873
Föllinge Ålder: 1816, 1879, 1881	Revsund Hemman(?): 1698, 1702 Ålder: 1717, 1731, 1756, 1757, 1773, 1777, 1785, 1790, 1881
Hallen Ålder: 1696, 1699, 1723, 1778, 1784, 1796	Rätan Ålder: 1830, 1841, 1845, 1878
Hammerdal Ålder: 1838, 1849, 1861, 1868, 1881, 1884	Rödön Hemman: 1691 Ålder: 1831, 1849, 1861
Håsjö Ålder(?): 1689, 1700, 1711, 1720, 1763	Ström Ålder: 1817, 1829, 1847, 1864, 1881
Häggenås Ålder: 1837, 1838, 1845, 1853, 1868, 1875, 1882	Stugun Ålder: 1689, 1706, 1774, 1795, 1807, 1832(?), 1846, 1855, 1864, 1872
Hällesjö Hemman(?): 1689	Sunne Ålder: 1639, 1696, 1718, 1725, 1737, 1746, 1762, 1782, 1797, 1806, 1876
Kall Ålder: 1715	Åre Ålder: 1733, 1833
Klövsjö Ålder: 1734, 1845, 1856, 1878	Ås Ålder: 1789, 1801, 1809, 1813, 1818, 1822, 1826, 1832
Kyrkås Ålder: 1836, 1892	

Tab. 2. Bänkdelningsprinciper i Jämtland under 1600-, 1700- och 1800-talen. Tabellen redovisar socknar och år då noteringar om bänkdelening är bevarade och den eller de principer kyrkbänkarna fördelats efter: ålder, by eller hemman.

1798. Dessutom finns där ett litet tillägg som gav män över sextio år tillgång till bänkarna tre, fyra och fem; efter de två första för mer bemärkta personer. Fyrtio år senare visar kyrkans bänkfördelning att man övergått till att sitta efter ålder.

I ett sockenstämmoprotokoll från Lit år 1700, anmärks det att unga människor ju tillträtt bänksplatserna efter sina föräldrar, men att det väl vore

bättre om de äldre blev försedda med hederligare bänkrum. Så småningom har man där också övergått till den principen. Under 1800-talet finns inte längre någon socken som avviker från regeln att placera efter ålder.

Från Jämtland finns bevarat bänklängdsmaterial som spänner över nästan tre århundraden (tab. 2). Den äldsta noteringen kommer från Offerdals kyrka 1632. Därefter kommer tiotalet uppgifter från 1600-talets slut. Resten av materialet fördelar sig tämligen jämnt över 1700- och 1800-talen. Den sista bänklängdsindelningen är noterad 1892 i Kyrkås kyrka.

Forskningsbehov

Bänkfördelningen i Jämtlands socknar är med några tidiga undantag konsekvent utförd efter samma princip. Fördelning efter ålder gäller både män och kvinnor, dock med reservationen att bönder oftast sitter framför torpare. De främsta bänkarna är avdelade för ståndspersoner, officerare, befattningshavare o.d. Där gäller för övrigt inte åldersprincipen.

Frågan om placering efter hemman eller by under 1600- och tidigt 1700-tal måste undersökas vidare. Förhoppningsvis kan en granskning av befintligt kartmaterial ge viss hjälp. Senare bör också jämförelser med de övriga norrländska landskapens bänklängdsmaterial visa om det finns skäl för en mer bestämd ståndpunkt härvidlag.

Fördelning efter födelseår är en jämförelsevis ganska rättvis metod, så till vida att den ekonomiska situationen inte är avgörande för sockenbornas, eller åtminstone böndernas placering i kyrkan. Frågan är om avsaknaden av de stora jordbruksbygdernas typ av ekonomisk struktur gav utrymme för en mera liberal syn på hur man skulle sitta i kyrkan. Ålder är ett kriterium som skattades högt; de erfarenheter människan fått under ett långt liv gav också social status. Det återstår att undersöka varifrån idéerna om åldersfördelning kan ha kommit. Finns det en uttalad tendens i kringliggande landskap och kan detta tyda på ett gemensamt och samtidigt upphov eller har spridningen skett från socken till socken?

I många jämtländska socknar behöll man seden med bänkindelning fram mot 1800-talets slut. Det kan ju tyckas vara mindre i takt med den sociala utvecklingen. Men det kanske dels visar på hur stor betydelse kyrkan som institution fortfarande hade för sockenbornas del, dels på att en fördelning efter ålder inte kändes lika hotande eller orättvis som till exempel en indelning efter hemman eller gård.

Källor och litteratur

Respektive sockens kyrkoarkiv i ÖLA (Näskotts bänklängdsmaterial ingår i Rödöns kyrkoarkiv).

Berg, Gunnar: *Ströms kyrkor. Minnesskrift utgiven vid firandet av Ströms nya kyrkas 100-åriga tillvaro*, 1946.

Ericsson, Hans: "Kyrkås nya kyrka 100 år", i *Jämten* 1943.

Gustafsson, Berndt: *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880. En kyrko-historisk-sociologisk undersökning*, 1950.

Johansson, Levi: *Frostvikens kyrkor och kapell, Jämtlands kyrkor 2*, 1950.

Ullberg, Gösta: *Bönder, torpare och knektar i det gamla Klövsjö*, 2, 1933.

Wangby, Carl: "Fädernas kyrka", i *Jämten* 1993.

Medeltidens kyrkor

av Boel Almqvist

Jämtland kristnande tog sin början omkring 1050–60. Enligt traditionen fattades detta beslut, som säkert tog lång tid att vinna gehör, under ett ting på Frösön mitt i landskapets urgamla centralområde med bördig jordbruksbygd. Här står den runsten, vars inskrift berättar om den epokgörande händelsen: ”Östmund, Gudfasts son, lät resa denna sten och göra denna bro, och han lät kristna Jämtland...”. Då lydde Jämtland under någon sveakung, kanske Östmund. Han kan ha härskat över hela Jämtland eller över vissa delar. Kanske var han lagman eller missionär. Namnet har tolkats som att han var svensk.

Landskapet kom under hela medeltiden att tillhöra det svenska ärkebiskopssätet. Politiskt sett var läget annorlunda. År 1178 besegrade norrmanen Sverre jämtarna på Storsjöns is. Sverre blev senare norsk konung, landskapet tillföll Norge och förblev norskt ända till 1645. Denna kluvna situation präglade Jämtland både kyrkligt och världsligt.

Storsjöområdet är det nordligaste område i nuvarande Sverige som kristnades under tidig medeltid. Det dröjde flera hundra år innan lappmarkerna norr därom blev koloniserade. Trots att landskapet ligger långt från Mälardalen och Uppsala och har en svårframkomlig terräng, var det inte så isolerat i kyrkligt avseende som det kanske finns anledning till att förmoda. Ärkebiskoparnas resor gick täta till kyrkvisitationer, kända sedan omkring 1280. Kyrkan hade dessutom starka intressen att bevaka rörande godsinnehav, jakt och fiske.

Mellan de båda nationalhelgonens gravar, S:t Olofs i Nidaros/Trondheimsdomen och S:t Eriks i Uppsaladomen, vallfärdade pilgrimer. Stora vallfartsleder sammanstrålade vid Storsjön och fortsatte västerut via Undersåker och Åre. Pilgrimernas resor mellan Uppsala och Nidaros förekommer i arkivalierna redan 1278. Från Sigtuna och sedermera från Uppsala förde en mycket frekventerad vallfartsled genom Borgsjö i Medelpad, förbi Bräcke, Pilgrimstad, Lockne, fram till Frösön och därifrån västerut. Storsjön kunde även nås genom att man följde Ljungans dalgång i Medelpad och sedan färdades via Åsarne och Berg.

Olyckligtvis saknas den medeltida Jämtlandslagen, som kunnat lämna uppgifter om många förhållanden. Beträffande byggherrar är det känt, att åtminstone en kyrka, sannolikt Sunne, uppförts på kungligt initiativ, och det är tänkbart att ärkebiskopen stått bakom kyrkobygget i Brunflo. I ett självständigt bondelandskap som Jämtland är det inte helt omöjligt att bönderna, som i vissa andra landskap, fått bygga kyrkor utan att ha ansökt om tillstånd hos biskopen. Förutom sockenkyrkor har gårdskyrkor funnits.

En kyrklig skattelängd från 1314–19 visar att sockenindelningen då

Kyrkor med bevarad medeltidskaraktär, samtliga av sten:

Frösö, Hackåås, Kyrkås gamla, Marby gamla, Norderö, Ragunda gamla, Åre gamla.

Senare om- eller nybyggda kyrkor där medeltida murpartier ingår:

Brunflo, Hallen, Hammerdal, Lockne, Mattmar, Myssjö, Näs, Offerdal, Ovikens gamla, Rödön.

Kyrkoruiner:

Aspås, Häggenås, Lit, Marieby, Sundsjö, Sunne, Undersåker.

Försvunna stenkyrkor, arkeologiskt eller arkivaliskt kända:

Alsen, Berg, Fors, Hällesjö, Kall, Mörsil, Revsund, Ström, Västerhus, Ås.

Försvunna träkyrkor, arkeologiskt kända:

Marby*, Mattmar*.

Försvunna träkyrkor, arkivaliskt kända, sannolikt medeltida:

Bodsjö, Bräcke, Håsjö, Klövsjö kapell, Näskott.

Försvunna kyrkor, på rimliga grunder förmodade träkyrkor:

Ragunda*, Stuguns kapell.

Tab. 3. Kända medeltidskyrkor i Jämtland, fördelade i grupper efter material och bevarandegrad. Listan upptar 38 sockenkyrkor (inklusive Västerhus), två kapell, samt tre kyrkobyggnader som ersatts av nya redan under medeltiden, vilka markeras med asterisk.

i stort sett var genomförd. Längden upptar för Jämtlands del 20 modersocknar och 17 annexsocknar. Antalet församlingar och pastorat ändrades under tidernas lopp. Så har t.ex. ett par medeltida kapell givit upphov till nya församlingar (Klövsjö, Stugun).

Samtliga medeltida kyrkor ligger på landsbygden. Östersund, Jämtlands enda stad, grundades först 1786. Här finns alltså inga medeltida stadskyrkor och här stiftades inte heller något kloster.

Det är svårt att datera de medeltida kyrkorna i landskapet. Jämförelse-material saknas till stor del. De säkraste dateringarna härrör från dendrokronologiska undersökningar, som utförts i begränsad omfattning. Även arkeologiska undersökningar har utförts sporadiskt. I Sunne har den befintliga, medeltida salkyrkoformen uppstått sedan en kyrka med smalare kor blivit breddad och förlängd mot öster. Det är inte känt, huruvida sådana förlängningar var vanliga i landskapet under medeltiden.

Samtliga till utformningen kända medeltidskyrkor i Jämtland har alltsedan byggnadstiden varit enskeppiga. Kyrkorna kan delas in i grupper (tab. 3).

Träkyrkor

Ingen enda medeltida träkyrka står kvar i detta skogrika landskap. Det ligger nära till hands att förmoda, att de äldsta kyrkorna byggts av trä kort efter Jämtlands kristnande. Vid arkeologiska undersökningar i Mattmar 1982 framgick att en äldre kyrka än den befintliga av sten stått på samma plats. Rader av stenar och trärester i ett centralt anlagt stolphål indikerar att här stått en stavkyrka, vars tak och väggar kan ha hållits samman av denna mittstolpe. Att träkyrkor torde ha funnits framgår av arkeologiska undersökningar och av skriftliga uppgifter och avbildningar (fig. 13). En äldre byggnad vid Bodsjö kyrka har tolkats som återstoden av en medeltida träkyrkas sakristia.

Trä kunde även användas till medeltida stenkyrkors gavelrösten. Kyrkås gamla kyrka har gavelrösten av trä och så var även fallet med de tidigare kyrkorna i Aspås, Hällesjö, Marieby och Ström. Trägravlarna kan dock ha tillkommit efter medeltiden.

Stenkyrkor

Till kyrkornas murar användes huvudsakligen gråsten, ofta med inslag av kalksten, sandsten och kvartsit, beroende på vad som fanns i det omgivande landskapet. Hackås och Brunflo kyrkor är uppförda av kalksten. Ett speciellt kalkstensrikt område finns i trakten kring Brunflo. Skiffer förekommer i området kring Offerdal och har under tidig medeltid använts i bl.a. Offerdals kyrka och Åre gamla kyrka. Senare under medeltiden har tegel använts i viss utsträckning kring portaler och ljusöppningar (Marby och Ragunda, båda sannolikt uppförda i början av 1500-talet) samt till dekorationer i gavelrösten (Fors, Marieby och ev. Myssjö kyrkas vapenhus).

I 34 av de sedermera 38 medeltida församlingarna har byggts kyrkor av sten (fig. 14). Av sten byggdes även kastalerna i Brunflo och Sunne (fig. 18).

Planformer

BRUNFLO, SUNNE

En kyrka med korsformad plan är känd, nämligen Brunflo i centrala Storsjöområdet. Här har stått en kyrka med tvärskepp, vilken revs och ersattes av den nuvarande i slutet av 1700-talet. Den äldsta planen liknar dem i Söderala

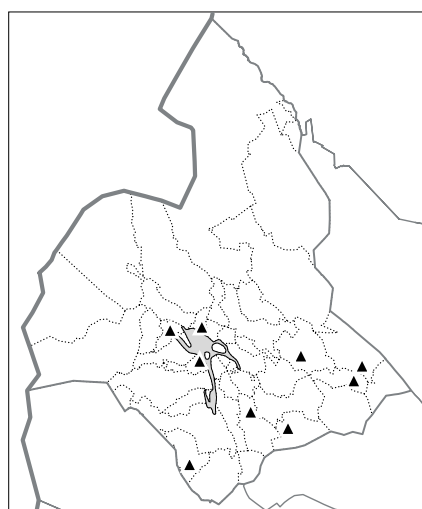
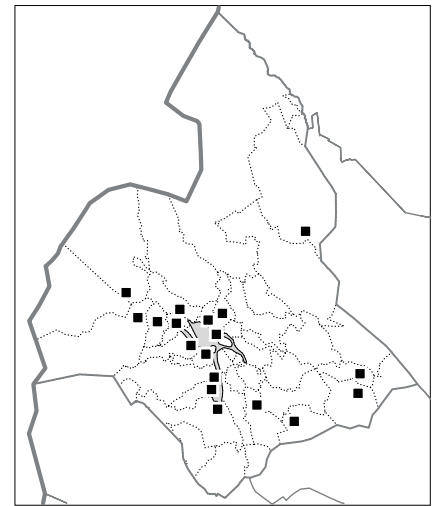
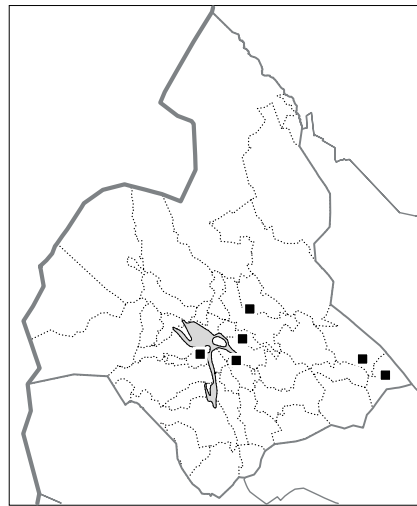
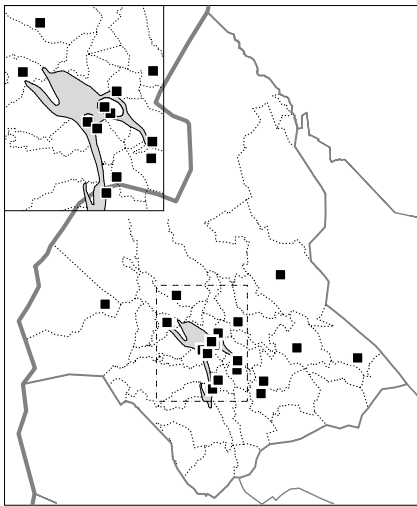

Fig. 13. Medeltida träkyrkor som är be-lagda genom arkeologiska fynd, arkiv-uppgifter eller avbildningar, jfr tab. 3.

i Hälsingland, Gamla Uppsala och S:t Olof och S:t Per i Sigtuna. Om absider funnits i Brunflo vet man inte, och korsmitten tycks inte haft murat valv. Det ligger nära till hands att förmoda, att ärkebiskopen ligger bakom kyrkbygget i Brunflo och att det åtminstone påbörjats under 1100-talet, även om skriftliga källor om gods innehav här föreligger först under 1300-talet. Svenskt inflytande måste man även räkna med angående den kastal, som står nära kyrkan, och som genom sina skottgluggar och andra tydligt fortifikatoriska drag stilhistoriskt hör till sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal.

Den kanske äldsta kända uppgiften om en kyrkas instiftande härrör från 1178, då norrmannen Sverre, sedermera konung, besegrade Jämtland. I Sverres krav ingick att jämtarna skulle bygga kyrka åt honom. Helt naturligt har detta satts i samband med kyrkan och kastalen i Sunne, båda nu ruiner, i vars närhet slaget stod. Kastalens bevarade partier visar att den varit av samma typ som kastalen i Brunflo och bör tillhöra samma period.

KORKYRKOR

Undersökningen av kyrkoruinen i Västerhus visar att både absidiala och rakavslutade smala kor kunde förekomma under en och samma period. Stenkyrkan i Västerhus byggdes från början rakavslutad. Senare planerades en absid, som emellertid aldrig kom till stånd. Istället fullföljdes de ursprungliga intentionerna. Kyrkobyggnaden påbörjades troligen kort efter Jämtlands kristnande.

Absidkyrkor har varit sällsynta. Endast två sådana är kända, båda i centrala Jämtland: Hackås, med den enda bevarade medeltida absiden i landskapet och tillika den nordligaste bevarade i hela Norden (fig. 21), samt den nu försvunna absidkyrkan i Offerdal. Till gruppen med smalare, rakavslutad kor hör åtta kyrkor förutom Västerhus (fig. 15, 21). Mest välbevarad av dessa är Norderö på en ö i Storsjön (fig. 16). Förutom Frösö är detta den enda kvarstående medeltida kyrka i landskapet med denna plan, som aldrig blivit förlängd mot väster. Bevarat rakavslutad kor har ännu Åre gamla kyrka vid pilgrimsleden mot Norge. Kyrkor med samma form av kor har tidigare även funnits i Lit och Sundsjö samt i Revsund, Alsen, Lockne, Näs, Hammerdal och Ås.

Absiderna i Hackås och Offerdal bör inte dateras tidigare än till 1100-talets senare del. Hur ska då den andra gruppen kyrkor dateras, den med smalare rakavslutad kor? Tidigare har forskningen ansett, att plantypen tillhör 1200-talet och följt efter absidplanen. Jämförelser har gjorts med Uppland, där det rakavslutade koret huvudsakligen tillhör detta skede.

Fig. 14 a–c. Kända medeltida stenkyrkor i Jämtland.

Fig. 14 a visar kyrkor som sannolikt uppfördes under äldre medeltid (före 1350). Koncentrationen till Storsjö-bygden är tydlig.

Fig. 14 b visar kyrkor som sannolikt uppfördes under yngre delen av medeltiden (efter 1350). Samtliga här markerade kyrkor utgjordes av salkyrkor.

Fig. 14 c visar övriga murade medeltida kyrkor, som inte är möjliga att tidsbestämma närmare.

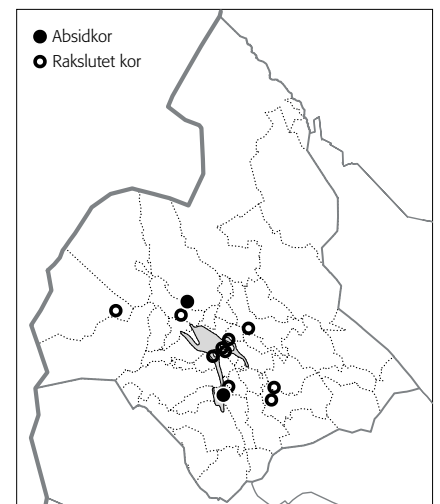

Fig. 15. Medeltidskyrkor vars äldsta kända planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor, antingen rakt avslutat i öster eller försatt med absid.

Fig. 16. Norderö kyrka och klockstapel. En av Storsjöområdet bevarade tidigmedeltida korkyrkor. Äldre foto i ATA.

Dateringen av dessa kyrkor i Jämtland har försvarats genom avsaknaden av tidigmedeltida kalkmålningar och i stort sett obefintliga skulpturala detaljer. Det hittills kända undantaget härrör från Lit. Från den medeltida kyrkan finns övre delen av en fönsteromfattning av kalksten bevarad. Partiet har svagt spetsbågig avslutning upptill och en fyrklöverformad öppning ovan två likaledes något spetsbågiga, kopplade ljusöppningar. Förebilden var antagligen Nidarosdomen.

Även senare rön rörande det smala, rakavslutade koret har gjort gällande, att det rör sig om ett samband med Tröndelagen, där plantypen var den dominerande under 1100-talet med utgångspunkt från Olov Kyrres kor i Nidarosdomen. Därigenom kan man sätta detta århundrade som en trolig byggnadstid för somliga av kyrkorna i Jämtland med denna korform, även om planen säkert har fortlevt in i följande sekel. Dateringen har fått ett starkt stöd genom undersökningar på kyrkvinden i Norderö. Dessa har visat att hela takstolskonstruktionen är bevarad. Av dendrokronologiska provtagningar framgår att timret till takstolarna avverkats omkring år 1170. Samma typ av takstol är bevarad över koret i Hackås kyrka.

SALKYRKOR

Den rektangulära planen är företrädd med inte mindre än 19 exempel: stenkörkorna i Aspås, Berg, Fors, Häggenås, Hällesjö, Kall, Kyrkås, Marby, Marieby, Mattmar, Myssjö, Mörsil, Oviken, Ragunda, Rödön, Ström, Sunne, Undersåker samt träkapellet i Klövsjö (fig. 17, 21). Dendrokronologiska undersökningar av träkonstruktioner i Marby och Ragunda (fig. 19) daterar dessa salkyrkor till senmedeltid: Marby till 1520-talet och Ragunda preliminärt till 1500-talets början.

Plantypen var den dominerande på Sveriges landsbygd under medeltiden, i stort sett fr.o.m. 1200-talets slut. Salkyrkans oerhörda spridning har satts i samband med de tidiga tiggardenskyrkorna från seklets mitt

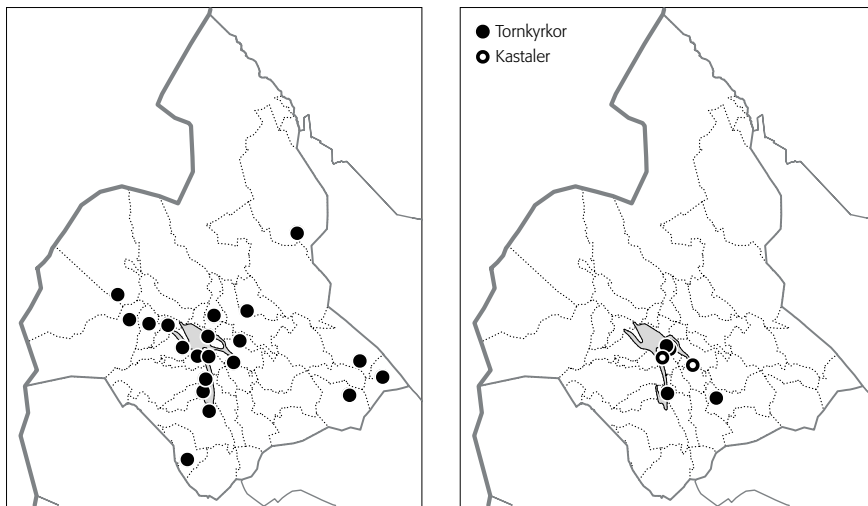

Fig. 17. Medeltida salkyrkor. Planformen kan ha tillkommit antingen genom nybyggnad eller ombyggnad av en redan befintlig kyrka. Medeltidskyrkorna med salformad plan är ofta svåra att datera.

Fig. 18. Kända tornkyrkor från medeltiden. På kartan har också markerats de två kända kastalerna. Såväl tornen som kastalerna har daterats till äldre medeltid (före 1350), med undantag för det tidigare tornet i Hackås, vars datering är osäker. Murade och möjligen medeltida västtorn har även funnits i Lockne och Rödön.

och med förändringar i liturgin. Den nordligaste tiggardenskyrkan med sådan plan byggdes av franciskaner i Enköping vid denna tid.

Omöjligt är det inte, att vissa av salkyrkorna i Jämtland kan vara ännu äldre. Planen förekom redan under romansk tid i Skandinavien, om än ytterst sporadiskt. Som en huvudregel kan sägas, att de äldsta salkyrkorna var tämligen långsmala. Med tiden blev bredden större i förhållande till längden.

Den rektangulära planformen i Sunne är resultatet av en förlängning mot öster, vilket framgår av bomlagens karaktär i ruinens östparti. Den äldsta korformen är okänd.

TILLBYGGNADER

Medeltida västtorn har förekommit, men inget av dem är bevarat (fig. 18). Västtorn har stått vid åtminstone kyrkorna i Frösö (murar från det troligen tidigmedeltida tornet ingår i nuvarande vapenhuset), Revsund (den invändiga, murade spiraltrappan liknade den i Brunflo kastal och daterar därför tornet till tidig medeltid), Västerhus (känd från 1300-talets slut) samt Hackås (datering osäker).

Långhuset i Västerhus hade en portal i väster, landskapets enda säkert kända i sitt slag. Kyrkornas enda ingång låg i regel i västra delen av långhusets sydfasad, men i några kyrkor, Mattmar, Åre gamla och Undersåker har portal funnits även på motsvarande plats i nordfasaden. Frösö och Revsunds kyrkor har haft sydliga korportaler.

Av de många sakristior och vapenhus som avbildas i äldre teckningar kan åtminstone några ha varit medeltida. Takstolen över sakristian i Frösö har dendrodaterats till 1500-talets början, vilket visar att sakristian tillkommit senast då. Medeltida murar antas ingå i den nuvarande sakristian vid Ovikens gamla kyrka, och sakristian vid Ragunda gamla kyrka är sannolikt inte mycket yngre än salkyrkan som daterats till 1500-talets början. Vapenhus från medeltiden kan ha funnits i Revsund, att döma av en målning från 1635, och i Aspås, där ett äldre vapenhus förnyades på 1620-talet, samt troligen i Myssjö, där vapenhuset hade inslag av tegeldekor. För de flesta nu försvunna vapenhusen och sakristiorna är byggnadsåret okänt. I några fall är det dock känt att de uppfördes först efter medeltiden.

Stilpåverkan

Den tidigmedeltida arkitekturen kan sättas i samband med stenkyrkorna i Tröndelagen, där det rakavslutade koret var ett typiskt drag under denna

Fig. 19. Ragunda gamla kyrka från nordöst. En av landskapets senmedeltida salkyrkor. Foto Gustaf Hallström 1916, ATA.

period, och det gäller också placeringen av portaler i både norr och söder. Även utformningen av takstolarna i tidiga romanska kyrkor som Norderö, Hackås och Åre har tydligt släktskap med samtida trönderska kyrkor. Storsletten och Sjömar (1993) har påpekat likheterna mellan takstolarna i Værnes kyrka i Trøndelag och takstolarna i Norderö och Hackås. Vissa västnorska drag finns i de jämtska kyrkorna: västportal (Västerhus), korportal (Frösö och Revsund) samt ljusöppningar i nordmuren, det sistnämnda fenomenet ett drag som även förekom i det dåtida Sveriges äldsta landskyrkor, bl.a. i Mälardalen. Likheter med nuvarande Sverige gäller bl.a. korskyrkoplanen i Brunflo, vars närmaste paralleller återfinns i Söderala i Hälsingland, och i S:t Olof i Sigtuna. Kastaler återfinns främst på Gotland men sådana restes tidigt även längs Hälsinglands östkust.

Interiör och inredning

Interiören täcktes vanligen med öppen takstol eller möjligen med ett platt innertak av trä. Murade valv förekom ytterst sporadiskt. Ett par medeltida valv har bevarats i landskapet. Det äldsta ännu bevarade valvet är hjälmvalvet i Hackås kyrkas absid, som är av romansk typ. Frösö kyrkas sakristia har tunnvalv. Revsunds rivna kyrka hade ett troligen tidigmedeltida tunnvalv i tornet.

Ett fåtal medeltida kalkmålningar har bevarats. De äldsta, som finns i Hackås kyrkas absid, har daterats till 1200-talets senare del och anses visa på norskt inflytande. Från senmedeltiden härrör målningar i Hackås äldsta kor och i Oviken, en stor fris i äldsta kordelen, samt fragment i Myssjö, Norderö, Offerdal och, numera så gott som försvunna, på de medeltida långhusmurarna i Sunne gamla kyrkas ruin. Inga glasmålningar är kända. Kyrkorna byggdes över huvud taget mycket enkla. Skulptural dekorativ utsmyckning av t.ex. portalomfattningar saknas så gott som helt.

Fig. 20. Dopfunten från Näs kyrka, nu i Statens Historiska Museum. Dopfunten av furu, skuren i ett stycke, anses ha tillverkats omkring år 1200 och förmedlar genom sitt bildspråk en direkt kontakt mellan hednisk och kristen föreställning. Foto i ATA.

Endast två medeltida dopfuntar, båda från omkring 1200 och med reliefer, är bevarade: den av sandsten i Brunflo och den av trä från Näs (nu i Statens Historiska Museum, fig. 20). Brunflobuntar vittnar om kontakter med Gotland och funten från Näs, vars typ torde ha förekommit i många liknande exemplar – trä är ju ett mycket mer lättförstört material än sten – visar på inhemsk träsnidartradition av ytterst hög klass. Murade bänkar har påträffats i en kyrka, Norderö.

Träskulpturen visar under 1200-talet starka influenser från Nidaros (Näskott, Revsund), som då nådde en höjdpunkt i detta avseende. Från de två närmast följande seklen finns ytterst fåtaliga skulpturer och de tyder på lokal tillverkning. 1500-talets första decennier däremot uppvisar talrika skulpturer och t.o.m. ett verk, S:ta Anna i Mattmar, av den i Hälsingland verksam Haaken Gulleason. Ett flertal verk har attribuerats till hans verkstad, speciellt skulpturer i Mattmar och Näskott.

Källor och litteratur

Ahnlund, Nils: *Jämtlands och Härjedalens historia*, 1, 1948.

Almqvist, Boel: *Jämtlands medeltida kyrkor*, Fornvårdaren 19, JLM, 1984.

Bergner, Barbro: "Hedniska kultplatser och kristna kyrkor i Storsjöbygden", i *Jämtlands kristnande*, 1996.

Berthelson, Bertil: "Brunflo kastal och de äldsta kyrkobyggnaderna i Jämtland", i *Jämten* 1963.

Berthelson, Bertil: "Den kyrkliga byggnadskonsten", i *Härnösands stift i ord och bild*, 1953.

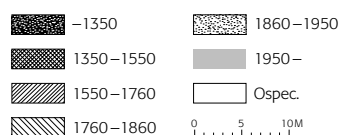
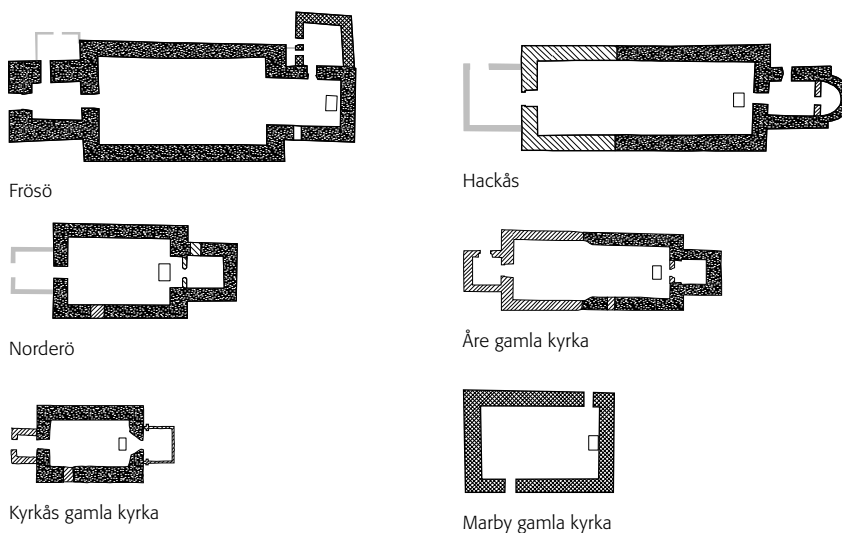
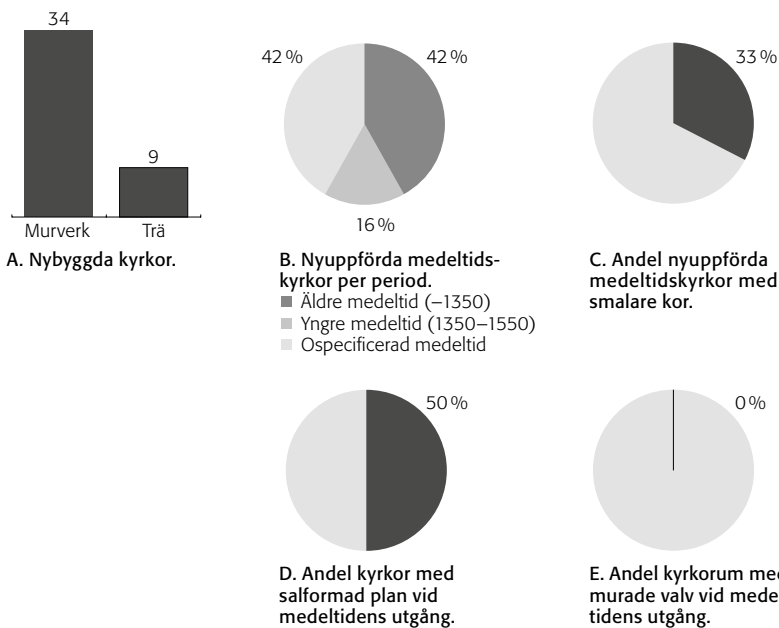

Fig. 21. Ett urval bevarade medeltidskyrkor återgivna i skala 1:800. Planritningarna avser på ett åskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är vanligen hämtade från Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Förlagornas mer detaljerade information har utslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

- Berthelson, Bertil: "Kyrkoruinen i Västerhus", i *Arkeologiska forskningar och fynd. Studier utgivna med anledning av H. M. Konung Gustaf VI Adolfs sjuttioårsdag 11.11.1952*, 1952.
- Boman, Elov: "Offerdals kyrka", i *En bok om Offerdal*, 2, 1962.
- Brink, Stefan: "Kristnande och kyrklig organisation i Jämtland", i *Jämtlands kristnande*, 1996.
- Gejvall, Nils-Gustaf: "Early medieval church at Westerhus in the light of C 14 collagen datings", i *Res Medieuales*, 1968.
- Gejvall, Nils-Gustaf: *Västerhus. De dödas ben berättar*, 1962.
- Hemmendorff, Ove: "PM angående provtagning i Kyrkås gamla kyrka 1982-09-23", JLM, dnr 384/82. Stencil i ATA, JLM.
- Hildebrandt, Margareta: "Frösö kyrka på hednisk grund", i *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*, 2, Fornvårdaren 24, JLM, 1989.
- Holm, Olof: "Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden", i *Jämten* 2002.
- Holm, Olof: *Katalog till artikeln Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden*, elektronisk publikation på ÖLA:s hemsida (<http://www.ra.se/ola/forskning>), 2001.
- Jämten, årsbok för Jämtlands läns museum: uppsatser om kyrkobyggande och kyrkokonst samt kyrkoberskrivningar* (även separat utg. i serien *Jämtlands kyrkor*).
- Jämtlands kristnande*, red. Stefan Brink, Projektet Sveriges kristnande, publikationer 4, 1996.
- Karlsson, Lennart: *Romansk träornamentik i Sverige*, Stockholm Studies in History of Art 27, 1976.
- Nilsson, Bertil: "Det tidigaste kyrkobygget i Jämtland", i *Jämtlands kristnande*, 1996.
- Näsström, Britt-Mari: "Offerlunden under Frösö kyrka", i *Jämtlands kristnande*, 1996.
- Olsson, Anna: *Jämtlands medeltidskyrkor – en kunskapsammanställning*, Kulturhistorisk utredning 23, JLM, 1998.
- Rentzhog, Sten: *Jämtland*, i serien *Våra levande landskap*, Riksförbundet för hembygdsvård och AWE/Geber, 1984.
- Røskaft, Merete: "... och lät kristna Jämtland", i *Jämten* 2000.
- Sjömar, Peter, och Storsletten, Ola: "Undersøkelser av opprinnelige takkonstruksjoner i middelalderse murkirker i Jemtland. okt. 1992". Stencil i ATA, JLM.
- Storsletten, Ola, och Sjömar, Peter: "Där Sverige och Norge møtas. En undersøkning av ursprunglige takkonstruksjoner i medeltida stenkyrkor i Jämtland och Trøndelag", i *Kirkearkeologi og Kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie*, 1993.
- Sundström, Jan: "Medeltidskyrka på Njords ö" och "Stavkyrka i Mattmar", i *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*, 2, Fornvårdaren 24, JLM, 1989.

MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 38 medeltidssocknar (inklusive Västerhus), dessutom kapellen i Stugun och Klövsjö som bildade församlingar under 1500-talet. Diagram A, B och C omfattar de 43 kyrkor som nyuppfördes under medeltiden (medräknat Marby, Mattmar och Ragunda som ersattes av nya redan under medeltiden). I diagram D och E utgår siffrorna från de 40 som fanns vid medeltidens utgång.

Nio medeltida träkyrkor är kända i landskapet, medan de kyrkor som uppfördes i sten var 34 till antalet (A). Av de nyuppförda medeltidskyrkorna har 42 % (18 st.) daterats till äldre medeltid och 16 % (7 st.) till yngre medeltid (B). En stor del av de medeltidskyrkor vi känner till kan inte närmare dateras; det gäller framförallt de kyrkor som rivits eller väsentligt omgestaltats. De kyrkor som varken kan specificeras till äldre eller yngre medeltid utgör 42 % (18 st.) av det totala antal som uppfördes under medeltiden.

Förekomsten av ett smalare kor kan fastställas för 33 % (14 st.) av de nyuppförda kyrkorna (C). Därtill kommer eventuellt den rivna korskyrkan i Brunflo, där utformningen av själva koret är osäker.

Av de 40 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång hade 50 % (20 st.) salformad plan (D). Några av dessa erhöj möjligen sin salkyrkoform genom att ett smalare kor ersattes med ett korparti av långhusets bredd. De välbevarade senmedeltida kyrkorna i Kyrkås, Marby och Ragunda har dock sedan byggnadstiden haft salformad plan.

Det medeltida kyrkorummen i Jämtland förefaller i de flesta fall haft öppen takstol eller ett enkelt innertak av trä. Ingen kyrka i Jämtland har, såvitt känt, haft murade valv i långhus eller kor (E).

Söderholm, Gunnar: "Några fynd i Ovikens gamla kyrka vid restaureringen 1965-67", i *Oviks- och Myssjöbygden* 1967.

Söderholm, Gunnar: "Restaureringen av Ovikens gamla kyrka 1965-66", i *Oviks- och Myssjöbygden* 1966.

Kyrkorna 1550–1760

av Henrik Lindblad och Jakob Lindblad

År 1536 förlorade Norge sin självständighet till Danmark. Därefter styrdes Jämtland och Härjedalen från den danska huvudstaden. Men då Jämtland i kyrkligt hänseende tillhörde Uppsala ärkestift innebar reformationen att kyrkans ekonomiska tillgångar i landskapet tillföll Gustav Vasa och den svenska kronan. Under nordiska sjuårskriget 1563–70 ockuperades området av Sverige. Efter krigets slut blev det återigen norskt (danskt) territorium och lades under Trondheims stift. Kriget 1643–45 och åtföljande fredsavtal innebar att de två landskapen, med undantag för en kortvarig norsk ockupation på 1670-talet, slutgiltigt kom att bli svenska landskap. Under en stor del av 1600-talet och långt in på 1700-talet hade krigen och de tunga skattebördorna utarmat befolkningen. Först från omkring 1750 började området präglas av tillväxt med upptagande av ny jord och åtföljande befolkningsökning.

Kyrkobyggnaderna

Förutsättningarna för någon mer omfattande byggnadsverksamhet under den aktuella perioden var knappast särskilt goda, därtill var både ekonomi och befolkningstillväxt av för ringa omfattning. I Jämtland täckte också det medeltida kyrkbeståndet någorlunda församlingarnas behov under 1600-talet och en stor del av 1700-talet. De kyrkor som trots allt uppfördes var i allmänhet mycket små och i de allra flesta fall byggda av trä.

Totalt har sex kyrkor nyuppförts eller påbörjats under perioden: Förlinge senast under 1600-talet, Näskott 1614, Stugun och Håsjö 1671 respektive 1684 samt Åsarne kapell och Oviken 1758–64 respektive 1758–63 (fig. 22). Av dessa uppfördes Oviken i sten, delvis med återanvändande av äldre murar, de övriga i trä.

Kyrkorna under perioden uppfördes sannolikt på medeltida vis som små rektangulära timrade sal- eller långhuskyrkor med fristående klockstaplar. Kända exempel på detta är den på 1870-talet rivna kyrkan i Näskott i dess äldsta form och de ännu bevarade Håsjö gamla kyrka och Ovikens gamla kyrka (fig. 24).

Håsjö gamla kyrka är den enda av 1600-talskyrkorna som är bevarad i ett tämligen oförändrat skick (fig. 25). Socknen fanns redan under medeltiden och den nuvarande gamla kyrkan i Håsjö har ersatt en äldre träkyrka, vars utseende inte är känt. Sannolikt erinrade föregångaren om den nuvarande kyrkan: en knuttimrad, tornlös salkyrka med brant sadeltak och fristående klockstapel. Vapenhuset (eventuellt sekundärt) är emellertid placerat i väster, medan det hos medeltida kyrkor brukar finnas i söder. Sakristian är

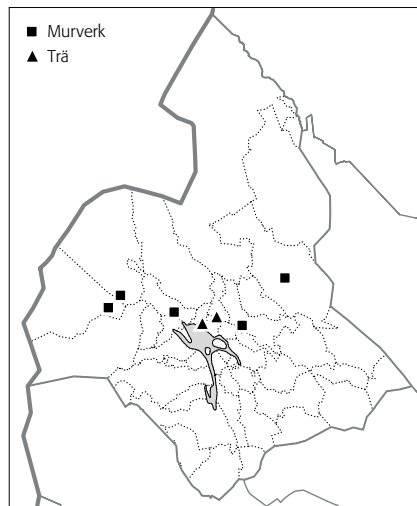
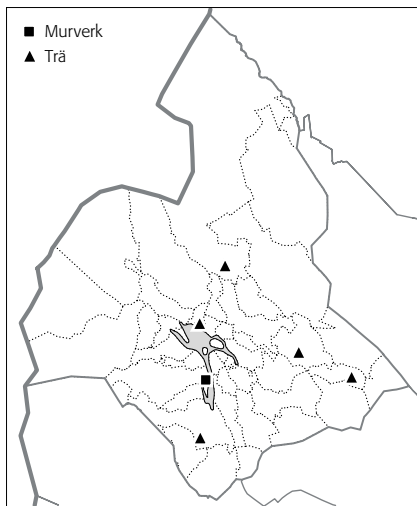

Fig. 22. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760.

Fig. 23. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550–1760.

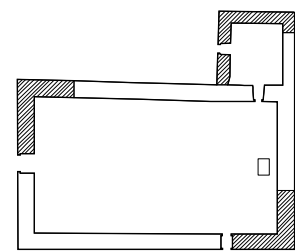
Näskott	Nybyggnad (*)	1613–14	Trä
Aspås	Omb. av långhus/kor (*)	1628–30	Trä
Stuguns gamla	Nybyggnad (*)	1671	Trä
Håsjö gamla	Nybyggnad	1684	Trä
Hammerdal	Omb. av långhus/kor	1729–30	Murverk
Åre gamla	Omb. av långhus/kor	1736	Murverk
Kall	Omb. av långhus/kor (*)	1756–58	Murverk
Alsen	Omb. av långhus/kor (*)	1757–58	Murverk
Föllinge	Nybyggnad (*)	1758–61	Trä
Ovikens gamla	Nybyggnad	1758–63	Murverk
Åsarne gamla	Nybyggnad (*)	1758–64	Trä

Tab. 4. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550–1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny- eller ombyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 6, s. 43.

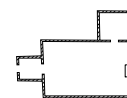
däremot på traditionellt vis vidbyggd i norr. Den största förändringen av kyrkorummet skedde 1749 då det tidigare plana innertaket ersattes med ett tunnvalv och en läktare uppfördes i väster. Eftersom Håsjö fick en ny kyrka 1876, placerad i Västanede, övergavs den gamla. 1901 brann dock nya kyrkan ned, varvid användandet av den gamla kyrkan återupptogs tills en ny byggts i Västanede 1910. År 1933 utfördes en grundlig restaurering av Håsjö gamla kyrka.

Träkyrkan i Föllinge var liten och rymde endast sex bänkar på var sida. Enligt traditionen liknade den mest av allt en kornbod. Åren 1758–61 ersattes den av en ny träkyrka, byggd av dragonen Olof Månberg. Den nya kyrkan var åttkantig, liksom den ännu bevarade träkyrkan i Vemdalen i Härjedalen som Månberg byggde några år senare, men revs redan 1814 i samband med invigningen av en ny kyrkobyggnad. I Stugun efterträddes ett sannolikt medeltida kapell år 1671 av en träkyrka, vilken enligt äldre beskrivningar var en liten nätt kyrka av trä med vapenhus och läktare. Byggnaden revs då den nuvarande Stuguns gamla kyrka tillkom 1786–87.

Under 1600- och 1700-talen försågs ett tiotal stenkyrkor med en sakristia av trä och ungefär lika många med vapenhus i samma material. I de flesta fall utnyttjades dessa tillbyggnaders traditionella lägen i nordost respektive sydväst, men inte sällan placerades sakristian istället vid östgaveln och vapenhuset i väster, varvid ingången flyttades från södra sidan till den västra. Fyra kyrkor i landskapet visar på en ovanlig företeelse, nämligen att salkyrkor i efterhand försetts med smalare och lägre kor. Ingen sådan kyrka är bevarad och de skriftliga källorna är ibland svårtolkade. På detta sätt förändrades två träkyrkor: Näskott vid 1600-talets mitt och Bodsjö,

Ovikens gamla kyrka, uppförd 1758–63.

Håsjö gamla kyrka, uppförd 1684.

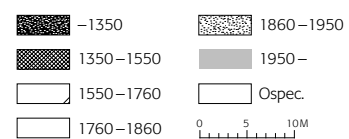

Fig. 24. Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1550–1760 återgivna i skala 1:800. I Ovikens gamla kyrka ingår murpartier från en äldre kyrka.

Fig. 25. Håsjö gamla kyrka och klockstapel från norr. Kyrkan uppförd 1684, klockstapeln år 1779 av byggmästaren Pål Pehrsson i Stugun. Äldre foto av Nils-Gustaf Nilsson, ATA.

senast vid mitten av 1700-talet, samt två stenkyrkor: Aspås 1628–30 och Marieby troligen senast 1730. Alla koren byggdes i trä, även då långhuset var murat. Förmodligen var detta ett sätt att skapa mer utrymme i långhuset. På 1700-talet skedde en viss befolkningsökning och flera av kyrkorna utvidgades på olika sätt (tab 4, fig. 23). Åre kyrkas långhus förlängdes åt väster 1736, varvid det gamla koret gjordes om till sakristia och det utökade rektangulära långhuset kom att utgöra ett salformat kyrkorum. Alsens kyrka förlängdes 1757–58 genom att ett tresidigt avslutat korparti av samma bredd som långhuset tillkom. Motsvarande förändring genomfördes samtidigt i Kall.

Under 1700-talets första decennier började kyrkan i Hammerdal bli för trång för den växande församlingen och ett nybygge diskuterades. Enligt ett förslag skulle man uppföra en korskyrka i trä. Församlingen beslutade att istället förlänga den gamla stenkyrkan österut, vilket skedde 1729–30. På 1760-talet hade församlingen återigen vuxit ur kyrkan, men först 1778–82 ersattes den gamla byggnaden med en ny. Att byggandet av en ny kyrka började bli aktuellt i en jämtlandsförsamling redan under 1720-talet torde vara ovanligt, med tanke på det kärva ekonomiska läget och den normalt sett låga befolkningsökningen. Däremot är det symptomatiskt att man funderade på att uppföra en kyrka i trä, trots att en stenkyrka redan stod på platsen.

Under 1700-talet ersattes flera av kyrkornas plana innertak med valv slagna i trä. Som nämnts ovan välvdes kyrkorummet i Håsjö år 1749 med ett enkelt tunnvalv. När stenkyrkan i Åre förlängdes 1736 fick den sina ännu bevarade medeltidsmässigt utformade stjärnvalv i trä (fig. 26). Ytterligare ett tiotal av landskapets kyrkor verkar mellan 1715 och 1748

Fig. 26. Åre gamla kyrka. Interiör mot öster med stjärnvalv av trä från 1736 och inredning från 1600-talets slut och 1700-talets förra hälft. Äldre foto i ATA.

ha försetts med sådana valv, utförda av Petter Blom i Gävle, Erik Olofsson i Rännberg och Anders Malm i Näs (tab. 5).

Inredningar

Från 1500-talet och 1600-talets första decennier finns inga inventarier bevarade. Få kyrkor hade under de svåra tiderna möjligheter att förnya sin inredning. Ingrid Telhammer, som undersökt perioden 1520–1720 i Jämtland, har i kyrkornas arkiv påträffat uppgifter om ett par tidiga s.k. katekismustavlor, altartycken med enbart textdekor. En sådan finns bevarad i Håsjö gamla kyrka. Katekismustavlor ersatte efter reformationen medeltidens bildrika altarskåp, särskilt i Jämtland och andra landskap som före 1645 dominerades av dansk-norska präster, vilka var mer bildfientliga än de svenska prästerna i övriga landskap. Några få altaruspsatser av okänt utseende finns omnämnda från 1500-talets slut, och vid samma tid började man anskaffa enkla predikstolar utan figurutsmyckning. Telhammer förtecknar drygt 50 altaruspsatser och lika många predikstolar från åren 1520–1720, de flesta tillkomna 1630–1700. Av dessa finns nära

Tab. 5 (t.h). Kyrkor i Jämtland med stjärnvalv av trä, slagna under perioden 1550–1760.

Snickare:

P.B. = Petter Blom, Gävle.

E.O. = Erik Olofsson, Rännberg, Åre.

A.M. = Anders Malm, Näs.

Sammanställning baserad på uppgifter i Hamberg 1974, Nodermann 1990 och Telhammer 1992.

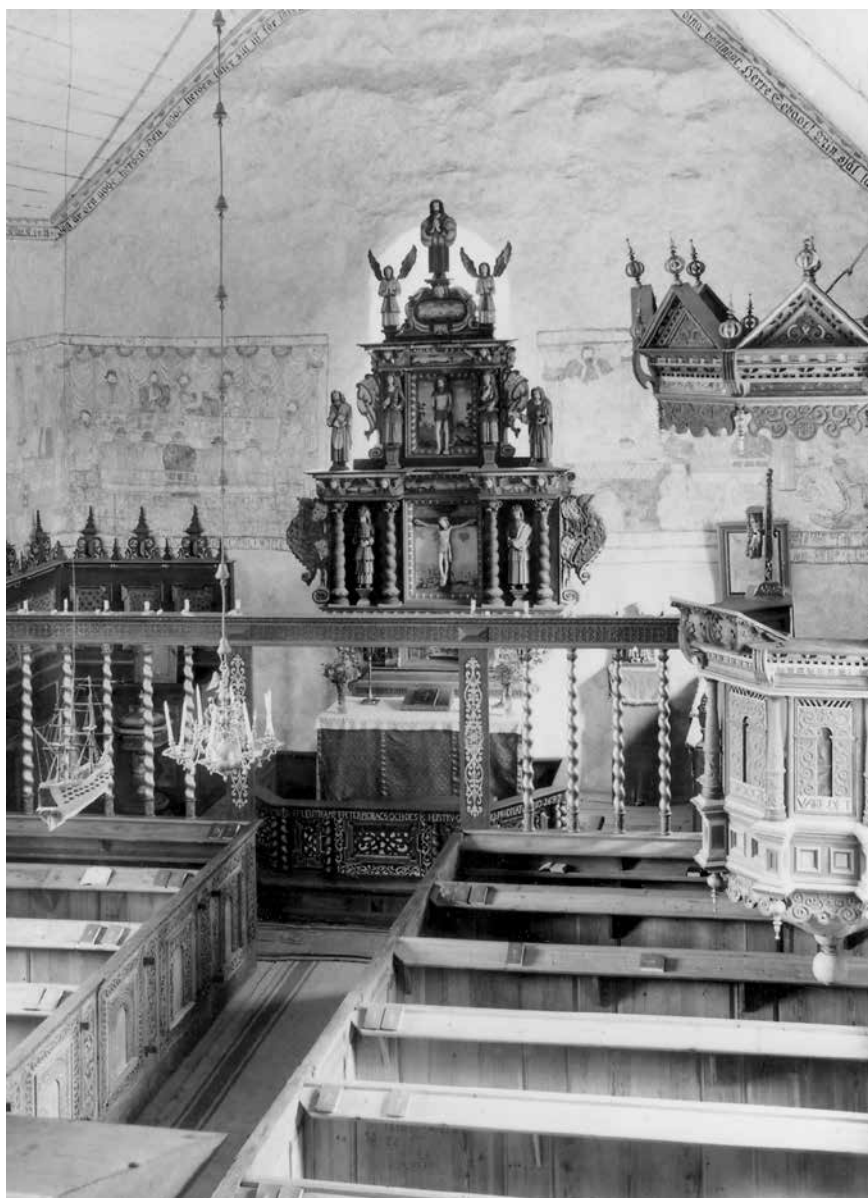

Fig. 27. Ragunda gamla kyrka. Interiör mot öster efter 1920-talets restaurering, då bl.a. korskranket rekonstruerades. Inredningen huvudsakligen från 1600-talet. Foto Iwar Anderson 1941, ATA.

hälften kvar, men endast tio altarpopsatser och åtta predikstolar står ännu på ursprunglig plats. De övriga har antingen flyttats till en sidovägg eller något förvaringsutrymme, eller skänkts eller sålts till en annan kyrka eller till museum.

Den äldsta bevarade predikstolen, från 1632, finns i Ragunda gamla kyrka (fig. 27), den äldsta altarpopsatsen, från 1650-talets mitt, i Ovikens gamla kyrka. I Håsjö, Kyrkås och Marby gamla kyrkor finns välbevarad 1600-talsinredning, som lämnades orörd då kyrkorna övergavs. Även i några av kapellen kan man få en god bild av 1600-talets kyrkointeriör – t.ex. i Kolåsen, som övertog det mesta av 1600-talsinredningen från Alsens kyrka, då denna förnyades.

Det norska influenserna under 1600-talets förra hälft yttrar sig särskilt i renässansornamentiken, med karakteristisk plattsörning. Pehr Ifwarssons predikstolar, bl.a. i Ragunda, Rödön, Kolåsen och Revsund är typiska. I nästa generation är intrycken från den mer plastiska och figurrika tyska barocken och Burchardt Precht märkbara. Under 1600-talets sista decennier verkade den skicklige Anders Olsson, mästare till den praktfulla fyrvåniga altarpopsatsen i Sunne från 1691, och Gregorius Raaf, bosatt i

Offerdal	1715	P.B.
Alsen	1716	P.B.
Rödön	1717	P.B.
(Näs, utfört projekt	1719	P.B.)
Brunflo	1728	A.M.
Näs (?)	1728–29	A.M.
Häggenås	1731	A.M.
Lit (?)	1733	A.M.
Revsund	1735–36	A.M.
Åre	1736	E.O. (?)
Kall	1739	E.O. (?)
Undersåker	1748	E.O.

Medelpad men bördig från Tyskland. Daniel Kortz, också han invandrad tysk, utförde Frösö kyrkas ståtliga altare i senbarock 1708.

Ett för Jämtland särpräglad inslag i det sena 1600-talets kyrkliga konst, nära knutet till den lokala allmogekonsten, är de många dopfuntarna som är snidade i trä och bemålade i klara färger, utformade som ställ för dopskålen med sockel och högt skaft och med en krans av änglahuvuden. Ett tiotal sådana funtar är bevarade, t.ex. i Norderö och Undersåker, och minst lika många är dokumentariskt kända. En sexkantig krona krönt av pelikan utgjorde funtlock, som har bevarats i några få fall. Under 1700-talet följdes dopställen av en förkärlek för dopänglar, individuellt utformade med stor variation.

Övergången från senbarock till rokoko kan följas i Jonas Granbergs verk. Han framträdde på 1730-talet som skicklig akantussnidare i barockstil, men kom i kontakt med rokokons formvärld genom kaptenen och målaren Carl Hofverberg. Tillsammans utförde de altaruppsättningen i Rödöns kyrka 1747, ansedd som Jämtlands första verk i rokoko (ej bevarad). Kapten Hofverberg utförde altartavlor och porträtt och var flitigt anlita i landskapet. Han hade förmågan att finna och knyta till sig talangfulla medarbetare. Hofverberg upptäckte t.ex. den unge bondsonen Johan Edler, och satte honom i lära hos Jonas Granberg. Som fullärd bildhuggare blev Edler den jämtländska rokokons främste konstnär, med en ryktbarhet som nådde långt utanför landskapets gränser. Förutom några tidiga smärre arbeten i Bräcke kyrka (1758), en predikstol och dopbild i Oviken, samt ett altarskrank i Lit (1760), tillkom hans arbeten efter 1760.

Klockstaplar

De äldsta bevarade klockstaplarna i Jämtland uppfördes under 1750-talet (fig. 28). De tillkom under inledningen av en period som pågick till seklets slut då åtskilliga nya staplar uppfördes och äldre revs. Därpå följde en period när staplar revs och ersattes av nyuppförda kyrktorn för klockorna. De flesta äldre klockstaplar var alltså redan försvunna, när Nils Johan Ekdahl gjorde sina värdefulla teckningar av kyrkorna under sin resa i landskapet 1828, men några fanns dock kvar och är tack vare teckningarna kända till utseendet. I Häggenås och Ragunda hade staplarna tornformad nederdel, men den täckande panelen avslöjar inget av hur den inre konstruktionen såg ut. I Mörsil, Näskott och Undersåker (troligen från 1650-talet) avbildas öppna staplar med klockbocks konstruktion, av en typ som var vanlig i södra Sverige under 1600- och 1700-talen. I Näskott hade stapeln, som var byggd av Lars Ytter 1724, dessutom den för denna stapeltyp karakteristiska huven med korsade sadeltak. Av samma typ var Revsunds gamla kyrkas tornhuv, vilken enligt uppgift hade förnyats under 1600-talets slut. Stapeln i Häggenås, byggd 1738 av Olof Dahlström, hade en imponerande och hög spetsig mittspira med mindre spiror i hörnen. Den för sina inredningsarbeten kände Gregorius Raaf uppförde staplarna i Ragunda 1705 och Rödön 1707. Endast den förras utseende är känt. Den hade en enkel oartikulerad uppbyggnad, så när som den uppåt avtrappade formen med lanterninliknande huv med sadeltak. En liknande avtrappning hade den nyss nämnda huven i Revsund och har ännu de med pyramidhuv avslutade krönen på Brunflo kastal, sannolikt av Jonas Granberg 1748–49, och på den 1752 av Pehr Olofsson i Dillne uppförda stapeln i Norderö.

En variant av denna lanterninhuvstyp, fast med åttkantig plan och lök-kupol, och placerad på en ålderdomligt utformad stolpkonstruktion, kom att bli standardform i Jämtland från omkring 1750 och framåt (fig. 25). Sta-

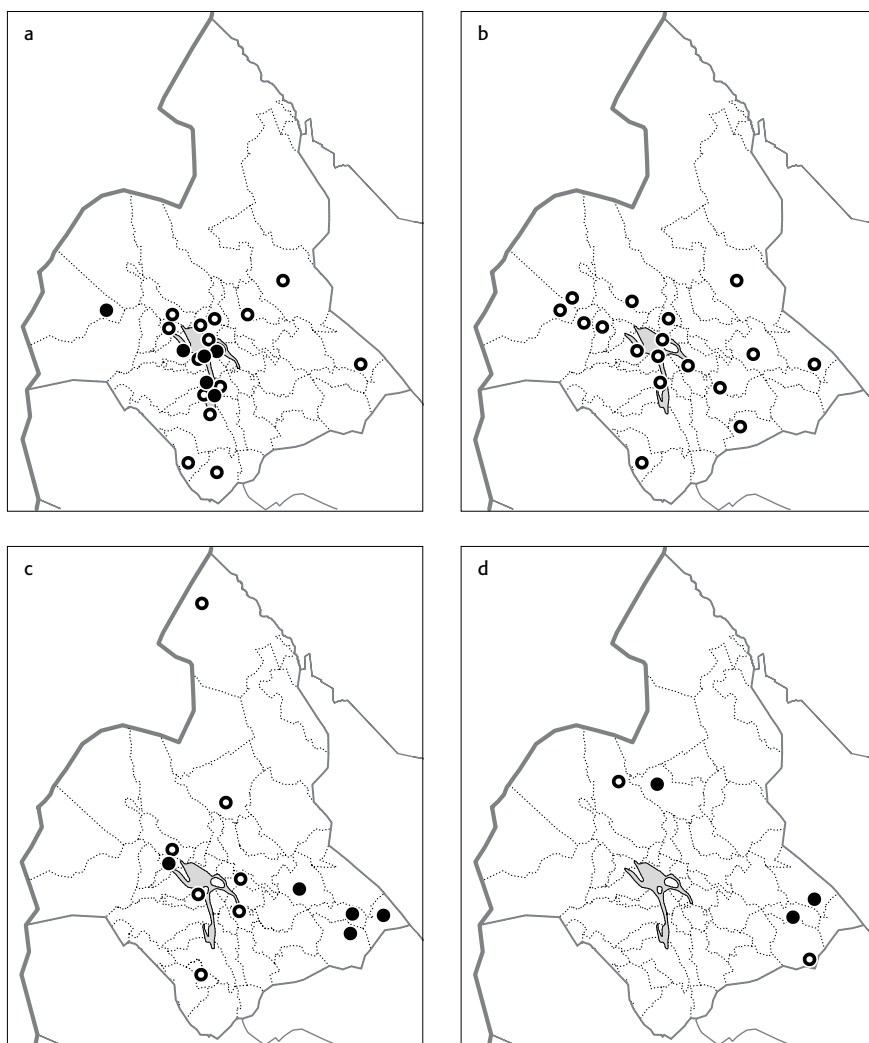

Fig. 28 a–d. Klockstaplar.

a. Uppförda 1550–1760.

b. Uppförda vid okänd tidpunkt,
sannolikt senast 1760.

c. Uppförda 1760–1860.

d. Uppförda 1860–1950.

● Bevarad stapel.

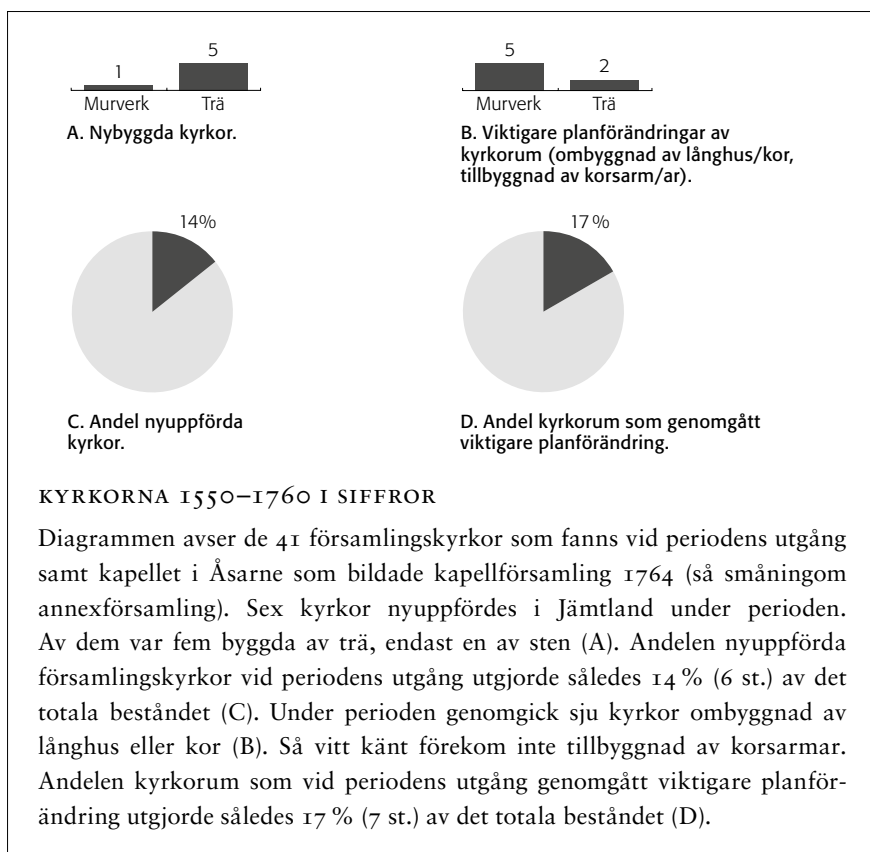
○ Ej bevarad stapel (dokumenterad
arkivaliskt eller genom avbildning).

peltypen, som egentligen importerades från Hälsingland, företräddes från början främst av de nyss nämnda Jonas Granberg (Berg 1749, riven; Ovikén 1751–52) och Pehr Olofsson (Hackås 1750–52, Frösö 1754, Hallen 1756, Mattmar 1765 och Marby 1766–67, riven), men kom senare att användas och vidareutvecklas av flera skickliga mästare under följande årtionden.

Avslutande kommentar

Tidsperioden karakteriseras av mycket karga ekonomiska förhållanden och en stagnerad befolkningsutveckling. De få kyrkor som nyuppfördes var små och byggdes i de allra flesta fall av liggtimmer. Det medeltida byggnadsättets kontinuitet under 1600-talet och långt in på 1700-talet är slående. Dock uppfördes många kyrkor under den senare delen av medeltiden i sten. Att församlingarna i de svåra tider som följde övergick till trä som byggnadsmaterial är kanske inte så märkligt. Det fanns i överflöd, var lätt att transportera och kunskaper i timmerbyggnad hade gemene man. En fråga som ändå bör ställas är om det finns ett enkelt orsakssamband mellan ekonomisk regression och bibehållande av traditionella material och metoder. Betydelsefullt för denna utveckling torde också vara kyrkans försvagade ställning efter reformationen.

Endast en kyrkobyggnad, Ovikéns gamla kyrka, uppfördes i sten med bibehållande av murpartier från en äldre kyrka. Den uppfördes dock under periodens sista år och markerar snarare inledningen på det kommande

kyrkobyggandet under 1700-talets senare del. Perioden 1550–1760 har lämnat mer betydande spår i inredningar, som predikstolar, altarpopsatser, dopfuntar, och i klockstaplar av den med Jämtland så förknippade typen med lökkupol.

Källor och litteratur

- Almqvist, Boel: *Jämtlands medeltida kyrkor*, Fornvårdaren 19, JLM, 1984.
- Berthelson, Bertil: "Den kyrkliga byggnadskonsten", i *Härnösands stift i ord och bild*, 1953.
- Cedenhag, Birgitta: *Våra kyrkor*, Upptäck Jämtland/Härjedalen, JLM, 1998.
- Lundström, Wilhelm: *Föllinge kyrka*, Jämtlands kyrkor 8, 1958.
- Festin, Eric: "Tal vid invigningen av Håsjö gamla kyrka den 11 augusti 1935" i *Jämten* 1935.
- Hamberg, Per Gustaf: *Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi. Idéhistoria, kulturförbindelser, mästare*, KVHAA monografier, 1974.
- Holm, Olof: *Katalog till artikeln Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden*, elektronisk publikation på ÖLA:s hemsida (<http://www.ra.se/ola/forskning>), 2001.
- Nodermann, Maj: *Hammerdals kyrka*, Jämtlands kyrkor 10, 1976.
- Nodermann, Maj: "Kyrkor, byggmästare och timmermän i Jämtland och Härjedalen under 1700-talets senare hälft", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 22, *Övre Norrlands kyrkor*, 1991.
- Nodermann, Maj: *Mästare och möbler. Jämtländska målare, bilduggare, hantverkare och deras produkter*, JLM, 1990.
- Svensson, Bo G.: *Stuguns kyrkor*, Jämtlands kyrkor 36, 1989.
- Telhammer, Ingrid: *Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520–1720*, Fornvårdaren 25, JLM, 1992.

Kyrkorna 1760–1860

av Ingrid Sjöström

Alla som ägnat sig åt Jämtlands kyrkobyggnadskonst slås av den enastående kraftsamling som utvecklades under 1700-talets andra hälft både i byggande och i inredningskonst. En bred krets lokala byggmästare, skulptörer och målare framträdde som skapade en rad helgjutna och särpräglade kyrkomiljöer. Den sociala strukturen, med en självständig och relativt homogen bondebefolkning och ett övre skikt av präster, officerare och tjänstemän men utan adlig överklass, har anförts som en förklaring till den jämna och höga kvaliteten i det man med gemensamma krafter satsade på kyrkorna.

Befolkningsökningen i Jämtland tog fart kring 1750. Landskapets befolkning hade tredubblats hundra år senare. Församlingarna växte dock ojämnt, med flera bakslag orsakade av missväxtår, särskilt på 1770-talet. Kombinerat skogs- och jordbruk gav den grundläggande försörjningen. Socknarna i Storsjöbygden och längs älvarna hade de bästa odlingsvillkoren och växte snabbast. Invånartalen var dock ganska måttliga – 1750 hade Oviken länets högsta invånartal, 872 personer. År 1805 nådde ingen socken över 1 500 invånare, och endast fyra hade över 1 000: Brunflo, Hammerdal, Lit och Offerdal. 11 socknar hade mellan 500 och 1 000 invånare, 14 under 500. 1860 hade Hammerdal och Offerdal nått upp till drygt 3 000, tätt följda av Lit och Ragunda. Flertalet övriga hade ungefär fördubblat sina invånartal sedan 1805. Borgvattnet, Kyrkås, Hotagen, Mörsil och Nyhem hade ännu under 500 invånare. Östersund, som 1805 endast hade 177 invånare, nådde upp till 1 500 år 1860 (fig. 6).

De långa avstånden i oländig terräng snarare än höga invånartal var orsaken till de nya församlingsbildningar som genomfördes, då Åsarne och Borgvattnet bildades 1764 respektive 1781, och i ännu högre grad då de väldiga fjällsocknarna i norr delades, så att Alanäs utbröts ur Ström 1808, och Frostviken och Hotagen avsöndrades ur Föllinge på 1840-talet.

Kyrkobyggandet

Behovet av större lokal för en växande menighet var vanligen huvudskälet till om- och nybygge (fig. 29–30). Liksom under 1700-talets förra hälft sökte man till en början lösa utrymmesbristen genom om- och tillbyggnad för att utnyttja mesta möjliga av den äldre kyrkan (tab. 6). Som på de flesta håll i landet delas perioden i två distinkta byggnadsskeden, åtskilda av en nedgång efter sekelskiftet. Före år 1800 byggdes 13 kyrkor, varav sex kyrkor byggdes i trä. Tre äldre stenkyrkor ombyggdes radikalt (Näs, Mattmar och Hackås). Medeltidskyrkan i Norderö ombyggdes också på

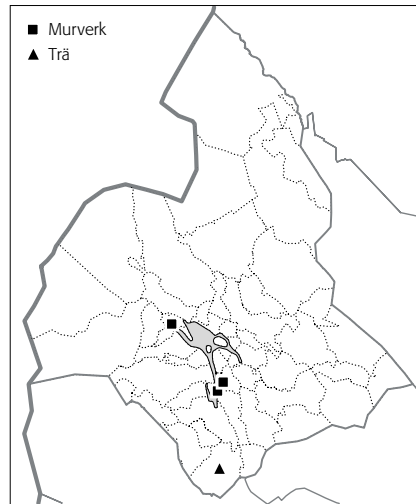
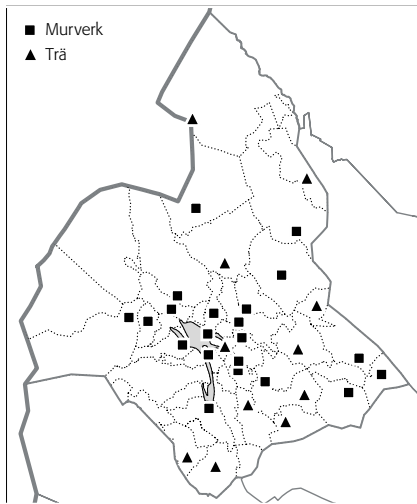

Fig. 29. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860.

Fig. 30. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860.

1780-talet och fick ny inredning med bibehållen planform. Under åren 1800–1820 byggdes två stenkyrkor, två träkyrkor samt ett par mindre träkapell. Tre kyrkor försågs med nya torn. Påfrestningarna under Finska kriget förklarar den låga byggnadsaktiviteten. Bygandet tog fart igen omkring 1830. Under skedet 1820–60 är det nybyggandet i sten som helt dominerar: av 16 nya kyrkor byggdes tolv i sten.

Sammanlagt 33 nybyggda kyrkor tillkom alltså under hela perioden 1760–1860. Rätans kyrka nybyggdes 1795 och ombyggdes delvis 1853. 30 av de nya kyrkorna är bevarade, sedan Hotagens första träkyrka tagits ur bruk 1862 och rivits 1914, Alanäs träkyrka rivits 1930 och träkyrkan i Föllinge brunnit 1994. Kyrkorna i Rödön och Alsen har också brandhärjats men återuppbyggts med utnyttjande av stående murar.

Av de kyrkor som nybyggdes före år 1800 ligger hälften i de snabbast växande Storsjösocknarna, liksom Ovikens gamla kyrka, byggd 1758–63 (se föregående kapitel). Utanför Storsjöbygden byggdes Stugun vid den urgamla leden längs Indalsälven, samt norr därom Hammerdal, med Borgvattnet som kapellförsamling. Nära sydgränsen mot Härjedalen byggdes kyrkorna i Klövsjö och Rätan. Även efter år 1800 ledde Storsjösocknarna nybyggandet tillsammans med socknarna längs leden mot Åre. Man byggde nya kyrkor också i socknarna österut mot Medelpad, i Fors, Ragunda, Hällesjö, Nyhem och Bräcke.

Flera enkla träkapell utan församlingskyrkostatus byggdes också: högt i nordväst, nära norska gränsen, byggde norska nybyggare 1793 kapellet i Viken (fig. 12), som tillhörde Frostvikens församling. För de samiska församlingarna som man särskilt månade om byggdes Hotagens första kapell 1795, följt av kapell i Handöl 1804 (fig. 35), Ankarede högt i norr senast 1820 och Kolåsen vid Kallsjön 1846.

De flesta nya kyrkorna hade äldre, medeltida föregångare. Åtta kyrkor, varav två av trä, alla byggda före 1810, uppfördes på samma plats som den gamla, med utnyttjande av grund eller murverk. Vid alla övriga nybyggen valdes en ny tomtplats, ett ovanligt högt antal. Ofta valdes ett krönläge med vid utsikt, ofta högre än den gamla kyrkans läge, och gärna vid vattendrag. Flacka lägen förekommer också i urbergsområdena, betingat av topografin (jfr s. 15).

Två av de medeltida föregångarna är bevarade, restaurerade efter en tid som ödekyrkor (Kyrkås och Ragunda). Av sex återstår ruiner (Aspås, Lit, Sundsjö, Häggenås, Sunne, Undersåker). I Bodsjö, Klövsjö och Bräcke var de senmedeltida föregångarna byggda i trä och revs helt. Stugun och Föll-

Tab. 6. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760–1860, i kronologisk ordning.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smalare kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Mattmar	Omb. av långhus/kor	1760–69	Murverk
Näs	Omb. av långhus/kor	1762	Murverk
Offerdal	Nybyggnad	1766–67	Murverk
Hackås	Omb. av långhus/kor	1770–71	Murverk
Brunflo	Nybyggnad	1774–77	Murverk
Hallen	Nybyggnad	1775–76	Murverk
Hammerdal	Nybyggnad	1778–82	Murverk
Borgvattnet	Nybyggnad	1781–82	Trä
Stuguns gamla	Nybyggnad	1786–94	Trä
Lockne	Nybyggnad	1791–93	Murverk
Berg	Nybyggnad	1793–95	Murverk
Bodsjö	Nybyggnad	1794–96	Trä
Lit	Nybyggnad	1794–97	Murverk
Hotagen	Nybyggnad (*)	1795	Trä
Rätan	Nybyggnad	1795	Trä
Klövsjö	Nybyggnad	1795–97	Trä
Rödön	Nybyggnad	1806–11	Murverk
Alanäs	Nybyggnad (*)	1808	Trä
Föllinge	Nybyggnad (*)	1811–15	Trä
Fors	Nybyggnad	1814–34	Murverk
Sundsjö	Nybyggnad	1827–32	Murverk
Häggenås	Nybyggnad	1831–37	Murverk
Sunne	Nybyggnad	1833–35	Murverk
Frostviken	Nybyggnad	1833–39	Trä
Östersunds gamla	Nybyggnad	1834–45	Trä
Kyrkås nya	Nybyggnad	1839–45	Murverk
Aspås	Nybyggnad	1840	Murverk
Alsen	Nybyggnad	1840–47	Murverk
Ström	Nybyggnad	1845–47	Murverk
Ragunda nya	Nybyggnad	1846–49	Murverk
Hällesjö	Nybyggnad	1847–48	Murverk
Undersåker	Nybyggnad	1850–56	Murverk
Mörsil	Nybyggnad	1851–53	Murverk
Hotagen	Nybyggnad	1851–61	Murverk
Nyhem	Nybyggnad	1852–55	Trä
Rätan	Omb. av långhus/kor	1853–54	Trä
Rätan	Tillb. av korsarmar	1853–54	Trä
Bräcke	Nybyggnad	1857–59	Trä

linge har haft föregångare byggda under perioden 1550–1760. Innan kyrkan i Östersund uppfördes 1834–45 användes en kyrksal i staden, inrättad 1794. Alanäs, Borgvattnet, Frostviken, Hotagens första kapell och Nyhem saknade föregångare, eftersom de utgjorde nybildade kapellag, som efter hand blev egna församlingar.

Plantyper och kyrkostorlek

Den helt dominerande plantypen för både sten- och träkyrkor är rektangulära, enskeppiga salkyrkor med fullbrett kor och smalare sakristia i öster (fig. 32 t.h.). Fem kyrkor har istället sakristia i norr. De flesta har torn, dock ej Brunflo, som bevarat sin medeltida kastal, och Fors, Hallen, Hällefors och Stugun, som alla har klockstaplar. Alanäs och Alsen fick omvänd orientering, med tornet i öster, koret i väster, Ragunda har tornet i norr, koret i

Fig. 31. Rödöns kyrka, byggd 1806–11. Teckning 1828 av Nils Johan Ekdahl, ATA. Kyrkan brann 1923 och återuppbyggdes 1926–27.

söder. I Rätan är koret smalare än långhuset sedan 1853–54. Då byggdes kyrkan ut åt öster med ett kor som flankeras av läktarförsedda korsarmar. Hällesjö från 1853 är ensam om sin åttkantiga centralplan.

Som naturligt är byggde de folkrika socknarna de största kyrkorna. I gruppen som byggdes före år 1800 var kyrkorna i Berg, Brunflo, Hammerdal och Lit de största, med långhuslängder (exkl. torn och sakristia) på mellan 34 och 39 meter. Bodsjö, Hallen, Klövsjö, Lockne, Offerdal och Rätan är medelstora (25–35 m), medan Alanäs, Borgvattnet och Stugun endast är 12–15 meter långa. I gruppen som byggdes efter 1800 märks ingen påtaglig ökning av måtten. Då tillkom periodens längsta kyrka i Jämtland, Alsen, byggd 1847, vars långhus är 42,5 meter långt. Församlingen hade 1805 952 invånare, 1840 1 279 efter en måttlig men stadig ökning. Rödön, Sunne, Ström, Ragunda och Undersåker mäter mellan 34 och 37 meter. Övriga är mindre. Träkapellen är allra minst, ofta under tio meter (t.ex. Handöl, 6,4 × 7,2 m).

Byggmästare och stildrag

Tolv av de nya kyrkorna byggdes i trä, med dispens från det då gällande kravet på sten som byggnadsmaterial. I sina ansökningar till Kungl. Maj:t hänvisade församlingarna dels till brist på medel, dels till den goda tillgången på billigt virke och på förfarna träbyggmästare.

Bland de många dugliga timmermän och byggmästare som verkade från 1700-talets mitt i Jämtland är särskilt Jonas Granberg, Olof Månberg och Pehr Olofsson i Dillne (Oviken) verksamma från 1750-talet och in på 70-talet. De var högt skattade för sin skicklighet och flitigt anlidade i den egna bygden. Utsocknes mästare hade svårt att konkurrera. De livliga kontakterna med Norge som rådde under föregående period avmattades. Inga norska byggmästare tycks ha verkat i landskapet.

Jämtland var inte heller någon god marknad för Daniel Hagman, den i Stockholm födde och utbildade mästaren som var stifts- och länsbyggmästare i Härnösands stift från 1758 med bas i Sundsvall. I Jämtland byggde han endast Brunflo kyrka; några andra uppdrag fick han inte där. Men den tornlösa, Härlemaninfluerade kyrkotyp han lanserade, med Borgsjö i Medelpad som bäst kända exempel, togs upp av de jämtska byggmästarna, även i den följande generationen: Pål Pehrsson i Stugun, sonen Per Hagmans-

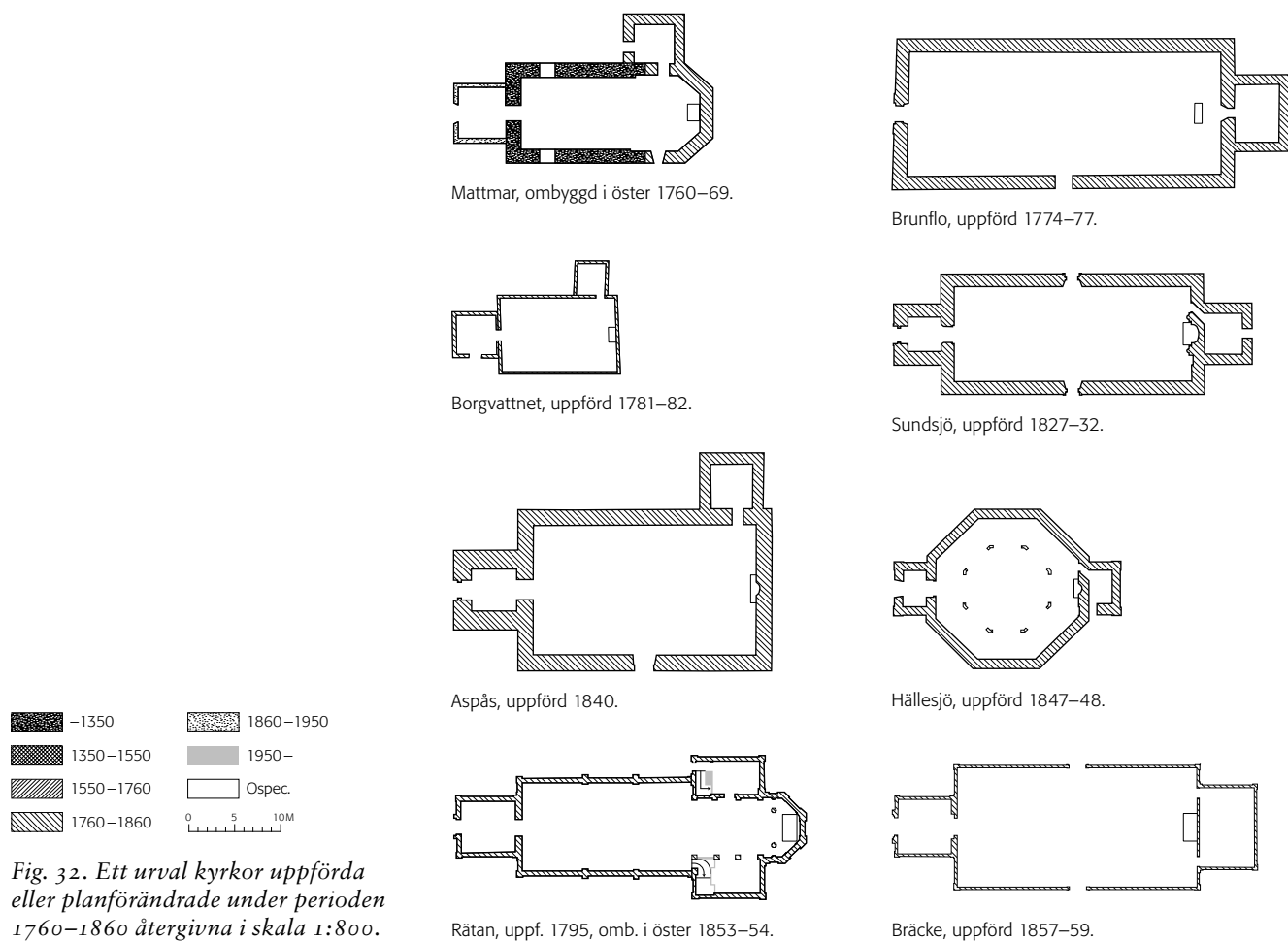

Fig. 32. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.

son, Simon Geting och Johan Christian Loëll. Från 1780-talet ersattes den hagsmanska modellen mer och mer av den nyklassicistiska långhuskyrkan, förmedlad genom Överintendentsämbetets ritningar. Förebilderna från Stockholm följdes dock inte i detalj, utan med stor frihet.

De flesta av de nämnda byggmästarna var även berömda torn- och stapelbyggare, och de många välbevarade klockstaplarna vittnar om deras skicklighet. Fem staplar från perioden är bevarade, varav tre av Pål Pehrsson i Stugun (fig. 25, 28 c). Sju staplar är rivna. Räknar man istället staplar från tiden 1720–1800, staplarnas högkonjunktur, finns elva staplar bevarade, medan nästan tjugo har rivits.

Påbudet 1759 från Överintendentsämbetet om att trästaplar borde ersättas av stentorn för att motverka eldsvåda fick liten efterlevnad. Den hagsmanska tornlösa kyrkotypen följdes först på 1780-talet av långhuskyrkor med torn. De avslutades av kupolhuv med liten lanternin, den vanliga typen in på 1810-talet (t.ex. Borgvattnet, Klövsjö och Rödön, fig. 31). Så sent som 1845 byggdes Ström med sådant tornkrön, men från 1820-talet var lanternintorn med flackt torntak det vanliga (t.ex. Sundsjö, Sunne). Öppna lanterniner med spira, ofta i gjutjärn, finner man på 1850-talet (t.ex. Mörsil, Undersåker).

Nygotiska drag förekommer sparsamt, först på 1850-talet i ett par träkyrkor (Bräcke, Nyhem och Rätan). Rundbågefriser och andra diskreta medeltidsinspirerade drag uppvisar stenkyrkorna i Ragunda och Undersåker, vars ritningar utfördes kring 1845 vid Överintendentsämbetet. Det nyklassicistiska grundschema är i Jämtland liksom annorstädes långlivat; det återfinns ännu efter periodens slut (t.ex. Kall 1866).

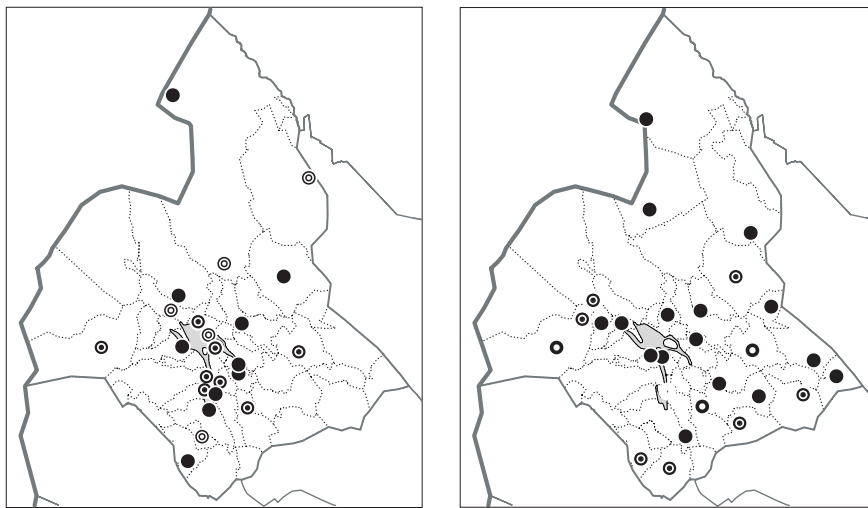

Fig. 33 a–b. Korinredningar utförda 1740–1810 respektive 1811–1870.

- Välbevarad inredning med altarprydnad och/eller predikstol, målad skenarkitektur och/eller draperimålning
- Välbevarad inredning med altarpupp-sats och/eller predikstol
- ◌ Välbevarad inredning med målad skenarkitektur och/eller draperimålning
- ◌ Försvunnen/förändrad inredning.

Simon Geting var aktiv till sin död 1834, och stod i allmänhet både för ritning och arbetsledning (t.ex. Sundsjö, Sunne, Fors). Från 1830-talet blev Överintendentensämbetets inflytande starkare. Mindre färgstarka byggmästare tog vid, som underordnade sig ämbetets direktiv. Härnösandsbyggmästarna Anders Åkerlund och Anders Jacob Åkerlund anlätades ofta (t.ex. Kyrkås, Aspås, Alsen, Ström); andra återkommande byggmästarnamn är Frans Agathon Lindstein, Per Karlsson och Johan Nordell, den senare en stockholmsutbildad och kreativ begåvning.

Inredningar

Som nämnts i föregående kapitel introducerades rokokon genom den målade officeren Carl Hofverberg i Jämtland på 1740-talet. Därmed upphörde i stort sett influenserna från Norge, som präglade föregående period. Den mäktiga kyrkan i Röros, invigd 1784, med sin särpräglade planlösning, dubbla läktare, altarpredikstol och orgel i koret, har inte satt några spår på andra sidan Kölen. Ingenstans i Jämtland fanns motsvarande lönsamma gruvbrytning som kunde finansiera så påkostade kyrkor.

Genom Hofverbergs förmedling kom den unge Johan Edler i Jonas Granbergs lära. Edler blev sedan den jämtländska rokokons främste bildhuggare, mästare till en rad altarpuppställningar och predikstolar i många av de kyrkor som nyinreddes under 1700-talets senare hälft. Både altarpupp-sats och predikstol av Edler finns kvar i Näs (1760-talet), Hackås och Brunflo (1770–80-tal, fig. 34) och Offerdal (1780-tal). I Stugun utförde Edler altarpredikstolen, som dock ej ritades av honom. I ytterligare sex jämtländska kyrkor har Edler utfört antingen altarpupp-sats eller predikstol.

Efter Hofverbergs död 1765 samarbetade Edler gärna med den skicklige blomstermålaren Anders Berglin, och senare även med Jonas Wagenius och Pehr Sundin, bägge stockholmsutbildade specialister på skenarkitektur- och draperimålning. De ägnade sig även åt figurscener, altartavlor, förgyllning och dekormålning, ofta efter förlagor ur den internationella barockens repertoar.

Kring 1810 övergick den blommande rokokon i stramare former. Pehr Sundin var jämnårig med Johan Edlers son Jonas, som fortsatte i faderns fotspår som bildhuggare. Pehr Sundin i sin tur fick en efterföljare i sonen Göran Sundin, verksam in på 1850-talet. Nära släkt- och vänskapsband mellan hantverkarna var vanliga. Edler far och son, Sundin far och son, och Berglin var alla bönder vid sidan av hantverket.

Fig. 34. Brunflo kyrka, byggd 1774–75. Altaruppställning och predikstol av Johan Edler 1784–85, skenarkitektur och draperimålning 1791 av Jonas Wagenius. Foto Birgit Jansson, JLM, 1995. SvK:s arkiv, RAÄ.

Inget annat landskap har så många rikt utsmyckade korväggar som Jämtland, med praktfullt snidade altaruppsatser ställda mot en fond av skenarkitektur och draperimålning. Ett femtontal är bevarade (fig. 33). I några av kyrkorna begränsas dekoren av fönster i korväggen (t.ex. Hallen, Offerdal, Borgvattnet, Hammerdal, Aspås), men de flesta har fönsterlösa raka korväggar, idealiska för den målade utsmyckningen. Till de finaste kordekorationerna hör i tidsordning Brunflo (fig. 34), Stugun, Borgvattnet, Berg, Lockne, Bodsjö, Lit, Klövsjö, Häggenås och Ström. Altarkors har varit en vanlig altarpriklad, ofta inställt i altaruppsatsen, i Borgvattnet med korfönstret som fond. Nio kors finns kvar i ursprunglig placering.

Till den speciellt norrländska inredningskonsten hör också korbåge och pyramider som markering av gränsen mellan koret och menighetens rum (t.ex. Bräcke, Klövsjö, Näs, Oviken). Dopänglar, som började uppträda vid 1700-talets början, var fortsatt populära långt in på 1800-talet (t.ex. Näs, Fors, Hammerdal). Många utfördes av Johan och Jonas Edler.

Utöver de välkända mästarna fanns en väldig skara mer eller mindre skickliga folkliga hantverkare och konstnärer. Maj Nodermann har ur arkiven belagt cirka 150 verksamma under 1700- och 1800-talen. De flesta utövade sina hantverk som bisysslor; de var oftast bönder, torpare eller soldater. De flesta var mångsysslare, tog sig an målning och snickaruppdrag, byggarbeten och bildhuggeri, möbler och brukskonst. Eftersom soldater i fredstid var tillåtna att arbeta med annat för sin utkomst, obundna av skråförordningar, var den kombinationen vanlig i hela landet. Kanske Jämtland

Fig. 35. Handöls kapell, Åre socken. Ett av landskapets flera kapell för fjällområdets samebefolkning som var inordnad i icketerritoriella lappförsamlingar. Foto Axel Lindahl omkring 1900, ATA.

vid sidan av Dalarna är det landskap där vi finner de flesta och mest drivna hantverkarmilitärerna.

Altarpredikstolen i Stugun är Jämtlands enda bevarade. Typen tycks ha varit mindre vanlig här än i andra landskap. Den altarpredikstol som fanns i Rätan upplöstes 1853, och den som fanns i Mörsil flyttades ungefär vid samma tid till Vallbo kapell. Ovanligt många predikstolar tillverkade under perioden finns kvar på plats, 28 stycken. Hela tolv dopänglar från tiden är också bevarade.

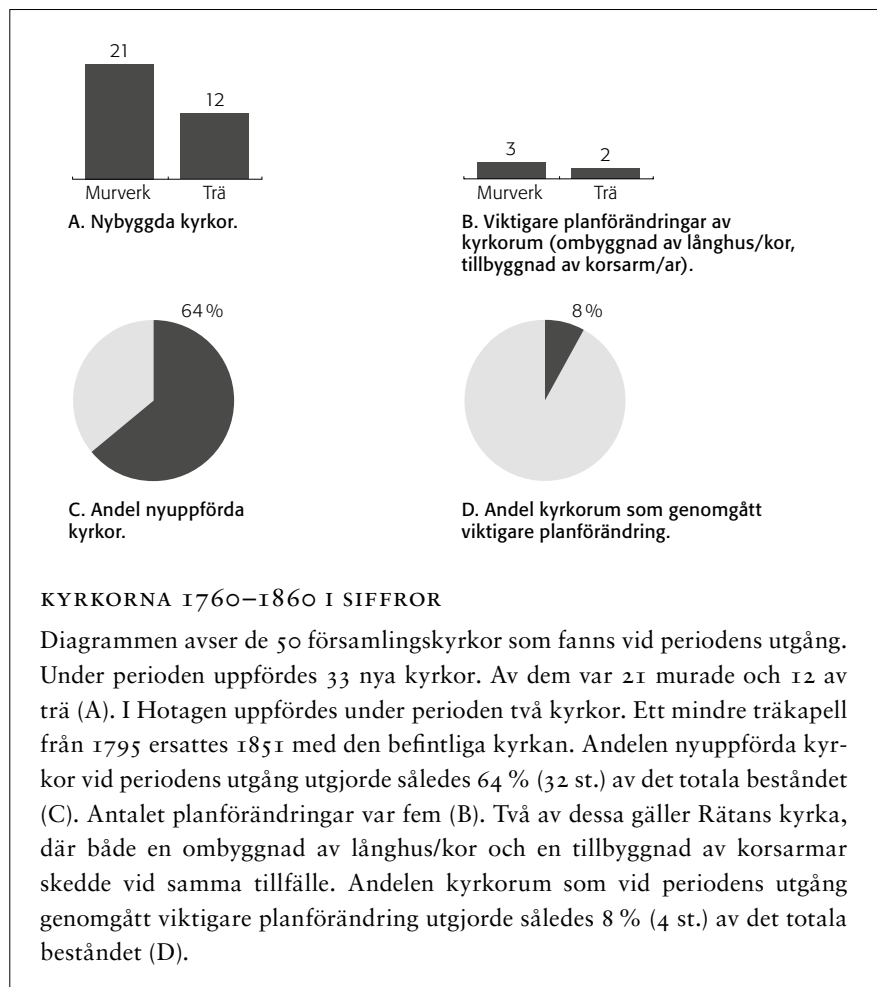
Endast åtta kyrkor har orgelfasader kvar från tiden; de övriga är tillkomna senare. Intressant är orgeln i Sunne från 1839, med välbevarat verk byggt av Johan Gustaf Ek. Fasaden är snarlik den i Ovikens gamla kyrka, ritad 1794 vid Överintendentsämbetet. Orgelfasaderna i Brunflo och Berg är ritade 1802 av Axel Almfelt, respektive 1807 av Olof Tempelman.

Som Nodermann visat står det helt klart att både konstnärer och präster långt in på 1800-talet bemötte Överintendentsämbetet med viss skepsis och ofta avvek från dess inredningsritningar och föredrog de egna, i högre grad än byggmästarna gjorde.

Avslutande kommentar

Karakteristiskt för de jämtländska kyrkorna från tiden är hur väl de vitputsade och välproportionerade kyrkorna samverkar med det omgivande landskapet. Besökaren får många storslagna vyer, såväl mot kyrkor som från kyrkplatser, över vida vattendrag, skogklädda åsar och blånande berg.

Betydligt mer särpräglade än exteriörerna är interiörerna, som hör till landets förnämsta. Ovanligt många rikt dekorerade kyrkorum utfördes i Jämtland, och de allra flesta av dem är väl bibehållna. Många har restaurerats i flera omgångar, men ofta återförts till sitt ursprungliga skick. I särklass väl bevarade är Brunflo, Lit, Offerdal och Stugun. Genomgripande förändringar har endast skett i Hällesjö och Kyrkås, samt i kapellen i Handöl och Kolåsen.

I de jämtländska kyrkorummen råder en feststämning, en känsla av högtidligt skådespel och teaterscen, förstärkt av den rika snidade ornamentiken, av skenarkitektur och böljande blå draperimassor med guldfrans som framhäver altare och predikstol. Kor och skepp livas av strålsolarnas fyrverkerier, av lekfulla änglabarn, som tumlar om i ridåerna, av ängsblommor och ornament i lätta färger och av granna kul-lister som ofta pryder spegelvalvens hålkäl. Även om klassicismen så småningom gav en svalare och litet torrare prägel åt 1800-talets kyrkosalar, består den speciella atmosfären. De jämtländska konstnärerna spred sin konst i hela Härnösands stift, och liknande festklädda kyrkorum möter i Härjedalen, Ångermanland, Medelpad och Hälsingland.

Man kan fråga sig om dessa oförskräckta satsningar svarar mot ett särskilt frimodigt sinnelag, en tillåtande och positiv religiositet. Hur förhöll sig prästerskapet till den överdådiga prakten och leklynnnet? Kom man i konflikt med det framväxande läseriets mer asketiska livshållning? Sådant bör närmare undersökas.

Källor och litteratur

- Cornell, Henrik: "1700-talets landskyrkor i Norra Sverige", i *Gustavianskt. Festskrift till Sigurd Wallin*, 1932.
- Ebeling, Monica: Katalogdelen i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 4, *Härjedalen, Jämtland, Medelpad och Ångermanland*, SvK vol. 221, 1997.
- Hamberg, Per Gustaf: "I kor och skepp", i *Härnösands stift i ord och bild*, 1953.

- Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige* (red. Ingrid Sjöström), Museiverket, NIKU och RAÄ 2000.
- Nodermann, Maj: *Mästare och möbler. Jämtländska målare, bildbyggare, hantverkare och deras produkter*, JLM, 1990.
- Nodermann, Maj: "Kyrkor, byggmästare och timmermän i Jämtland och Härjedalen under 1700-talets senare hälft", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 22, Övre Norrlands kyrkor, 1991.
- Nodermann, Maj: "Kyrkoinredningar under rokoko och empire" i *Kyrkobyggnader 1760-1860*, 4, *Härjedalen, Jämtland, Medelpad, Ångermanland*, SvK vol. 221, 1997.
- Telhammer, Ingrid: "Om kyrkobygge och kyrkoinredning i Härnösands stift" i *Kyrkobyggnader 1760-1860*, 4, *Härjedalen, Jämtland, Medelpad, Ångermanland*, SvK vol. 221, 1997, med sammanfattande översikt av Ingrid Sjöström.

Kyrkorna 1860–1950 och senare restaureringar

av Jakob Lindblad

Kyrkobyggandet i Jämtland under perioden 1860–1950 var inte så intensivt som man skulle kunnat vänta sig med tanke på att det var under denna tid som järnvägen anlades, de stora jämtländska skogsområdena exploaterades och näringslivet växte till. De flesta av de nya kyrkorna tillkom dessutom under periodens två första årtionden, d.v.s. innan järnvägen drogs genom landskapet åren kring 1880. Under hela perioden nyuppfördes femton kyrkor från grunden, om man borträknar sådana som måst uppföras som ersättning för brunna kyrkor (tab. 7, fig. 36–37). Av dessa femton tillkom nio, alltså nära två tredjedelar, under 1860- och 70-talen. Motsvarande antal nyuppförda kapell under hela perioden är elva, av dessa tillkom fem under 1860-talet, men inget under 1870-talet (tab. 8, fig. 38). En trolig orsak till denna koncentration under periodens tidigare del kan vara att de många nybyggena på avvitrade statlig mark under 1800-talets förra hälft skapat ett behov av nya kyrkor. Gillhovs och Sjoutnäsets kapell uppfördes i sådana nybyggartrakter. Laxsjö, Åsarne och Gåxsjö kyrkor uppfördes för helt nya församlingsbildningar eller för tidigare kapellförsamlingar. Det viktigaste argumentet för kapellbyggen och församlingsdelningar under perioden var inte den ökade folkmängden utan just avståndet från nybyggesområdena till sockenkyrkan (Svedlund 1953, s. 97, 100).

Det finns dock ändå lokala fall där kraftiga befolkningsförändringar och förbättrade ekonomiska förhållanden verkar ha spelat in. Flera av de nyuppförda kyrkorna gjordes väsentligt större än den kyrka som lämnades, som i Håsjö, Åsarne, Åre (Duved), Stugun, Alanäs och Östersund. Östersunds stad expanderade kraftigt från och med 1800-talets slut, något som kom att manifesteras i ett flertal monumentala byggnader bland vilka kyrkan, planerad sedan 1910-talet blev den sista, färdig 1940. Påfallande är också det stora antalet omfattande restaureringar under åren efter 1900 och under 1920- och 30-talen.

Ett märkligt förhållande är att inte mindre än åtta kyrkobyggnader, varav två kapell, under perioden mer eller mindre totalförstörts av brand.

Arkitekturen

1800-TALETS SENARE DEL OCH SEKELSKIFTET

I periodens kyrkobyggande kan man följa hur stilidealen växlat. Vallbo kapell från periodens första år är en helt igenom nyklassicistisk kyrkobyggnad med rundbågiga fönster, låg lanterninhuv, flackt tunnvalv över kyrkorummets och målad klassisk skenarkitektur på altarringen. Den nyklassicistiska kyrkotypen är starkt märkbar även i de stora stenkyrkorna, både

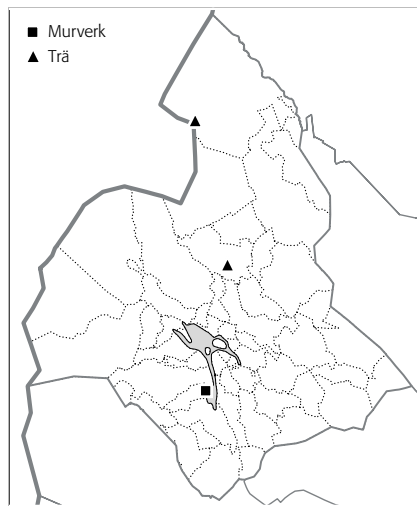
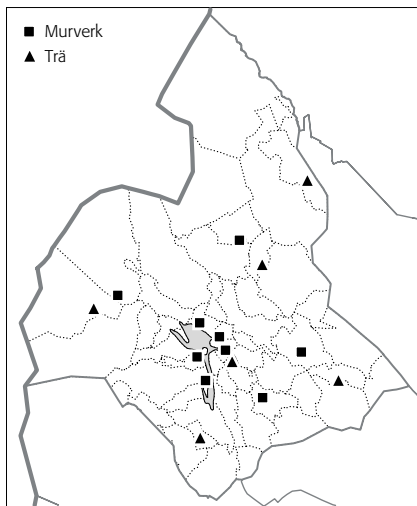

Fig. 36. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950.

Fig. 37. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950.

Kall	Nybyggnad	1862–66	Murverk
Marby nya	Nybyggnad	1863–66	Murverk
Revsund	Nybyggnad	1872–76	Murverk
Håsjö nya	Nybyggnad (*)	1874–76	Trä
Laxsjö	Nybyggnad	1875–82	Murverk
Myssjö	Omb. av långhus/kor	1875–80	Murverk
Ås	Nybyggnad	1875–77	Murverk
Åsarne gamla	Nybyggnad	1875–78	Trä
Näskott	Nybyggnad	1876–78	Murverk
Föllinge	Omb. av långhus/kor (*)	1883–84	Trä
Gåxsjö	Nybyggnad	1884–86	Trä
Marieby	Nybyggnad	1888–90	Trä
Åre nya (Duved)	Nybyggnad	1891–94	Trä
Stuguns nya	Nybyggnad	1894–96	Murverk
Ovikens nya	Nybyggnad	1903–05	Murverk
Håsjö nya	Nybyggnad	1909–11	Trä
Alanäs	Nybyggnad	1924–28	Trä
Frostviken	Omb. av långhus/kor	1933–35	Trä
Östersunds nya	Nybyggnad	1938–40	Murverk

Tab. 7. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950, i kronologisk ordning. Asterisk anger att ny- eller ombyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 6, s. 43.

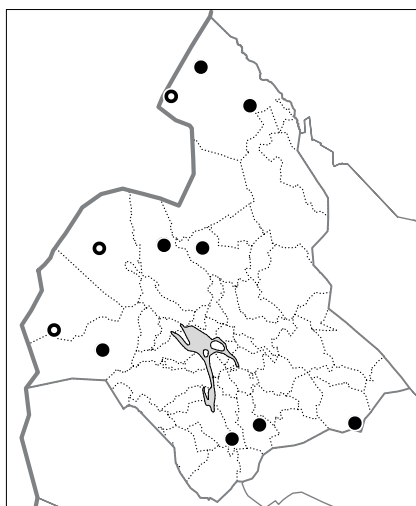
i Kall och Marby nya från 1860-talets mitt och ännu i Laxsjö och Myssjö, påbörjade 1875 respektive 1878. Men samtidigt börjar nya ideal anas. De nyuppförda kyrkorna förses med höga spetsiga huvar (gärna obeliskformade som i Bräcke), vars detaljer dock ännu är klassicistiska, även om rundbågsfriser och prydnadsgavlar blir vanligare. Det mest nygotiska inslaget bland de tidiga stenkyrkorna är Näskotts kyrkas spetsbågiga kopplade fönsteröppningar. Fönstrens uppåtsträvande former hålls dock tillbaka av kyrkans klassicistiskt välavvägda proportioner.

Annars var det träkyrkorna som bäst kom att representera den nya arkitekturen, främst de träkyrkor som tillkom under 1880-talet, en period då inte en enda stenkyrka uppfördes. Gillhovs 1864 påbörjade kapell försågs med kölbågeformade ljudgluggar och profilerade konsoler och takfötter som bär kraftigt utskjutande tak, vilka ger ett intressant ljusspel över fasaden som består av på olika ledder lagd träpanel. I Åsarne gamla, Gåxsjö och Marieby blev denna dekorativa arkitektur ännu tydligare, inte minst i dessa kyrkors triangulärt spetsiga fönster med olikfärgade rutor och rätlinjiga masverk i trä.

I den märkliga treskeppiga träkyrkan Åre nya (Duveds) kyrka (fig. 39)

Fig. 38. Bevarade kapell, som inte blivit församlingskyrkor för territoriella församlingar. Förutom de på kartan markerade uppfördes även kapell vid Rönnöfors bruk (Offerdals församling) 1862. Kapellet nedbrann dock 1941 och efterträddes 1957 av Rönnöfors kyrka.

Tab. 8. Församlingar med kapell, som inte blivit församlingskyrkor för territoriella församlingar. Tabellen upptar bevarade kapell. Förutom i Rönnöfors uppfördes under 1860-talet även kapell i Sjoutnäset och Ljungå, vilka senare ersattes av de nuvarande byggnaderna. Några av kapellen har uppförts för de icketerminoriella s.k. lappförsamlingar som fanns från 1700-talets mitt till 1942. Handöls kapell, senare ersatt av Vallbo, samt Kolåsens kapell tillkom för Undersåkers lappförsamling. Ankarede kapell hade stark koppling till Frostvikens lappförsamling och Jämsmässholmens kapell till Hotagens lappförsamling.

● KAPELL UPPFÖRDA FÖRE 1860:		
Frostviken	Vikens kapell	1793-99
Kall	Kolåsens kapell	1846-47
Åre	Handöls kapell	1804
KAPELL UPPFÖRDA 1860-1950:		
Bodsjö	Hunge kapell	1911
Frostviken	Ankarede kapell	1895-96
	Sjoutnäsets kapell	1919
Föllinge	Skärvångens kapell	1884
Hackås	Gillhous kyrka	1865-70
Hällesjö	Ljungå kapell	1909
Offerdal	Jämsmässholmens kapell	1931
Undersåker	Vallbo kapell	1862-63

och de i tegel murade Stuguns nya kyrka från 1890-talet och Ovikens nya kyrka, påbörjad 1903, blev de nygotiska inslagen mycket starkare, fasadernas reliefverkan djupare och interiörerna mer suggestiva med varierade ljusfall och kraftfullare färgsättning. Vid samma tid började också den konstnärliga utsmyckningen åter användas i kyrkorumen och väggar och tak började förses med målade dekorativa band och annan dekor för att liva upp interiören, i första hand i de ljusa nyklassicistiska kyrkorna. Så skedde under 1900-talets första år i Sunne, Undersåker och Frostviken.

1910- OCH 20-TALEN

Under 1910-talet uppfördes ett par träkyrkor där man använt sig av avancerade konstruktioner för att åstadkomma ett kyrkorum med höjd och rymd. I Ljungå och Sjoutnäsets kapell tas byggnadens sidotryck upp av väl synliga snedstöttor ned till bottensyllaget. I Håsjö återuppförda nya kyrka och i Alanäs, invigd först 1928 men ritad redan 1911, avlastar grunda och låga sidoskepp de höga mittskeppsväggarna. Utmärkande för dessa kyrkor är också de uttalade associationerna till äldre, gärna inhemska arkitektur. Tornet på Sjoutnäsets kapell efterliknar kyrktorn och klockstaplar vid ett par småländska kyrkor. Håsjö associerar till norska stavkyrkor genom sina låga sidoskepp och sin synliga stomme av runda stolpar i ytterväggarna. Påtagliga är annars försöken att anknyta till den lokala arkitekturen, och särskilt till de jämtländska klockstaplarnas lökkupoler. Klockstaplarna hade uppmärksammas som ett av de karakteristiska och exotiska inslagen i landskapet sedan Jämtland blivit ett åtkomligt turistmål under 1880-talet efter järnvägens öppnande. En kopia av klockstapeln vid Håsjö gamla kyrka (fig. 25) kom att uppföras som en av de första byggnaderna på Skansen i Stockholm 1892. När Håsjö nya kyrka kring 1910 skulle återuppföras efter att ha brunnit var det naturligt att den försågs med en klockstapel av "jämtlandstyp". Sådana fanns också med i alla de tre tävlingsförslagen som 1919 lämnades i tävlingen till ny stadskyrka för Östersund. I Lars Israel Wahlmans vinnande förslag utgjordes stapelns nederdel av ett stenparti efterliknande kastalen i Brunflo. Stigluckornas kölförm var inspirerad från Ovikens gamla kyrka. Tidens kyrkor präglas också av ett intresse för materialfrågor. I sitt förslag till stadskyrka förordade Wahlman råbruten kalksten från trakten. I de andra kyrkorna märks både spånklädsel, tjära, rödfärg och tunt laserade innerväggar med synlig träädning.

Under 1920-talet kom klassicismen tillbaka, om än i en något mer dekorativ och lekfull form än under 1800-talets förra hälft, men också i

Fig 39. Åre nya kyrka i Duved. Uppförd 1891–94 efter arkitekt Gustaf Pettersons ritningar. Foto Elin Öberg 1923, ATA.

en mörkare och tyngre färgskala. Två utpräglade sådana kyrkor finns i Alsen och Rödön, båda kyrkor som återuppförts efter förödande eldsvådar. Andra kyrkor, som Hammerdal och Hällesjö, försågs med betydande figurativa tak- eller väggmålningar. För den konstnärliga utsmyckningen i de olika kyrkorna återkommer ofta samma namn: Olof Karlsson för måleriet, Olof Ahlberg för skulpturen.

1930- OCH 40-TALEN

Under 1930- och 40-talen uppfördes endast en ny kyrkobyggnad. Under årtiondena dominerade istället restaureringarna. I flera kyrkor övermålad den dekor som tillkom under åren kring sekelskiftet och kyrkorummet fick en lugn karaktär i svagt nyanserade gråtoner. Vanligen återplacerades även äldre inredningsföremål i kyrkorummet. I många nyklassicistiska kyrkor från 1800-talet placerades den rivna äldre kyrkans altaruppsats från 1700-talet mitt på nordväggen framför mittfönstret som murats igen. I andra iordningställdes ett kyrkomuseum i tornets första övervåning. I ett par äldre kyrkor, som Mattmar och Norderö, ersattes vapenhus av trä från 1700- eller 1800-talet av murade vapenhus med fönsterformer och takvinklar som efterliknar den befintliga kyrkans. I restaureringarna märks en strävan att återge kyrkorna en karaktär från tiden före de stora förändringarna under 1800-talet. Ett av de tydligaste exemplen kan ses i Frösö kyrka, där det flera gånger förändrade kyrkorummet helt gavs en 1700-talsprägel 1931.

En viktig del av periodens restaureringar utgörs av istandsättandet av ödekyrkor. Av skäl som verkar ha varierat har ett ovanligt stort antal fått

Fig. 40. Rödöns kyrka från 1806–11, återuppbyggd 1926–27 efter brand. Arkitekt Sven Brandel. Foto 1930, ATA.

stå kvar av de kyrkor i Jämtland som övergavs under 1800-talets senare del (Ovikens gamla kyrka så sent som 1905). Samtidigt revs dock flera (t.ex. Kall på 1860-talet, Revsund och Ås på 1870-talet), några först efter att ha stått övergivna flera årtionden (Hällesjö, Alsen). Det verkar som om pietets-skäl redan vid 1800-talets mitt spelat en inte obetydlig roll i de fall då en övergiven kyrka bevarats. Kyrkorna fick i regel stå och förfalla, men redan under 1800-talet kunde på vissa håll skyddsåtgärder vidtas för att bromsa en ödekyrkas förfall. Ett intressant fall utgör Marby gamla kyrka som efter 18 år som ödekyrka inreddes till bygdemuseum 1885. Det var dock under 1910-talet som diskussionerna om de övergivna ödekyrkornas återupprät-telse togs upp på allvar, inte sällan med nationalromantiska förtecken. Under de följande årtiondena återinvigdes de flesta av landskapets ödekyrkor efter restaurering (Åre 1925, Stugun 1928 och Ragunda 1931). Efter det att Ovikens kyrka, som blivit en symbolbyggnad för landets övergivna ödekyrkor, återinvigts 1935, kom istället den nya kyrkan att lämnas åt sitt öde tills den restaurerades på 1970-talet.

Den enda kyrka som nyuppfördes under 1930- och 40-talen blev land-skapets största, Östersunds nya kyrka, färdig 1940 efter årtionden av pla-

nering. Trots modernistiska drag med kubiska former och räta linjer, är de traditionalistiska inslagen dominerande i den treskeppiga tegelkyrkan.

Kyrkotyper

Märkligt nog skedde ingen större förändring av kyrkotypen under perioden. De flesta kyrkor, både större och mindre, är försedda med torn i väster och särskilt utskjutande kor i öster (fig. 41). Om storleken så krävt har rummet gjorts treskeppigt (Håsjö på 1870-talet, Åre på 1890-talet och Östersund på 1930-talet). Under 1880- och 90-talen särskiljde sig några kyrkor som dels fick korsform, dels fick sakristian inrymd bakom ett lågt skrank i korutbyggnaden (Gåxsjö, Marieby, Stuguns nya). Den under 1800-talets tidigare del vanliga vidbyggda och låga sakristian intill östgaveln var dock ovanlig under perioden. I Frostviken ersattes en sådan sakristia av en korutbyggnad på 1930-talet. I Alsen, Rödön (fig. 40) och Ås markerades på 1920-talet korpartiet tydligare genom inbyggningar i salkyrkans främre hörn. I Rödön och Östersund avskiljdes särskilda dopkapell. I Kall inreddes 1925 en mindre kyrksal under läktaren och möblerades med föremål från den gamla, rivna kyrkan. En avskiljbar församlingssal placerades även under läktaren i Östersunds nya kyrka.

Komfort och teknik

Något som annars kan sägas utmärka periodens kyrkor är de ökade kraven på komfort och parallellt med detta den alltmer avancerade teknikens intåg i kyrkorna. Från alla platserna skulle man kunna höra och se bra, bänkarna gjordes bekvämare och byggdes gärna utan bänkdörrar. Kyrkorummen fick många entréer. Byggs läktare försågs de med bekväma trappor, gärna som i Åre med direkt ingång utifrån. Under periodens tidigare del var det viktigt med stora fönster. Senare föll detta krav bort. Genom gas och elektricitet kunde ljusnivån anpassas efter behov, och man kunde tillåta sig dunkla stämningsfulla kyrkorum.

Den mest betydande nyheten var dock uppvärmningen. Under 1800-talets senare del insattes gärna kaminer i kyrkorummet och sakristian, försedda med järnrör eller skorstenar som drogs upp längs väggen och ut genom taket. Många spåntak kom därför av brandsäkerhetsskäl att täckas med plåt. Av periodens många kyrkbränder orsakades åtminstone de i Marieby, Håsjö och Rödön av eldning i samband med gudstjänst i kyrkan. Vid de många restaureringarna under perioden var återkommande inslag insättande av nya vindfång, innanfönster och, för träkyrkorna, tilläggsisolering med panel eller fanérskivor. Samtidigt ersattes ofta kaminen av en värmekammare utanför kyrkväggen med gallerförsedda öppningar för inblåsning av varmluft i kyrkorummet.

Arkitekter

Ritningarna till de nya kyrkorna, de flesta kapellen och ett flertal av restaureringarna utfördes av arkitekter som var knutna till Överintendentsämbetet, senare Byggnadsstyrelsen. För flera av programmen till restaureringarna under mellankrigstiden stod länsantikvarien Eric Festin, som ofta även utfört ritningarna. Han verkar vanligen ha föredragit samarbete med byggmästaren J. A. Sandberg, "Anders i Brodicket". Byggmästarna hade i regel lokal eller regional förankring.

I många fall var kyrkobygget en utdragen process. Det var inte ovanligt

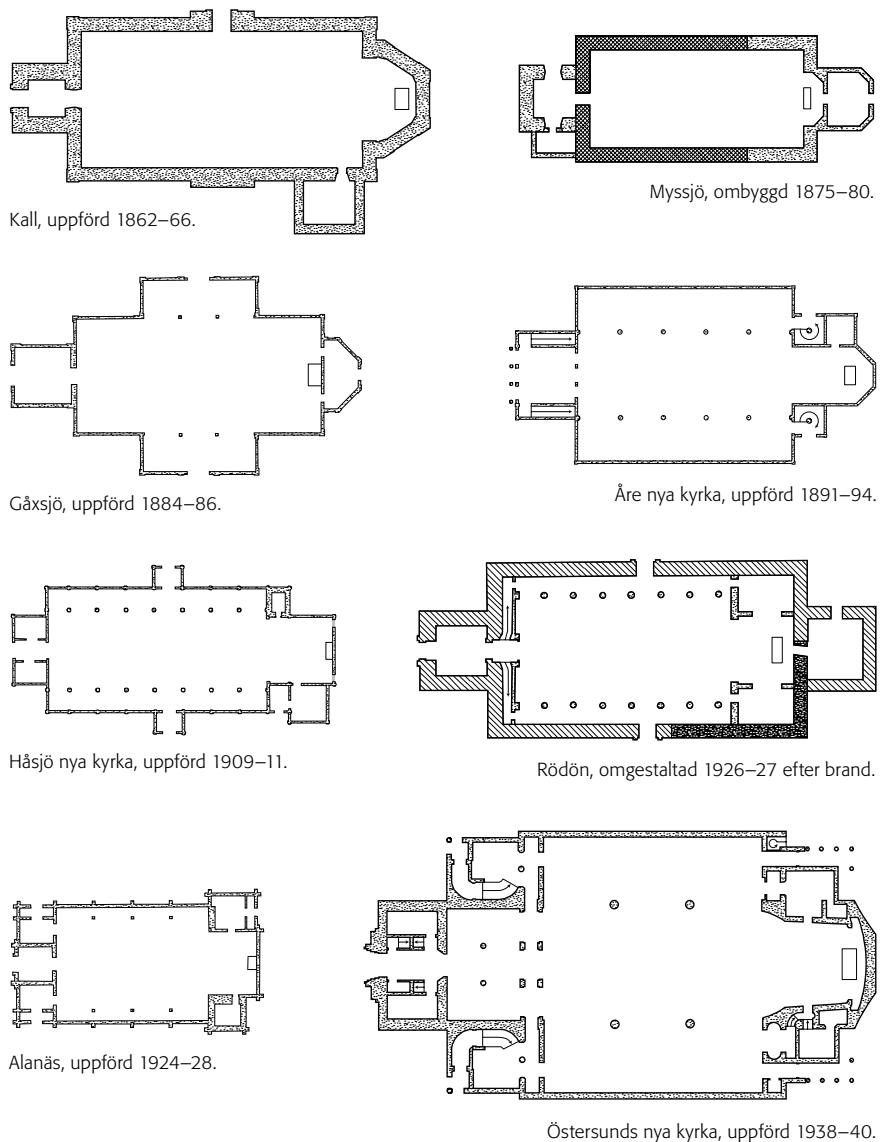
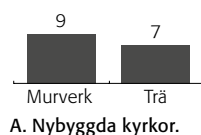

Fig. 41. Ett urval kyrkor uppförda, väsentligt planförändrade eller omgestaltade under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.

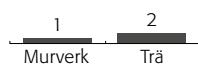
med tio år mellan ritningen och kyrkans färdigställande (Näskott 1867–76, Oviken 1895–1905, Alanäs 1911–28) och då hade ritningen i regel tillkommit när planeringsprocessen pågått ett antal år. Oenigheter kring kyrkans läge och problem med ekonomin verkar ha varit vanliga orsaker till fördröjningen. Avsteg från ritningarna har ofta gjorts, men i förhållandevis blygsam omfattning med tanke på avståndet mellan arkitekten och byggsplatsen och de ofta föråldrade ritningarna. Flera av kyrkorna framstår med tanke på förutsättningarna som rätt avancerade kyrkbyggen, i synnerhet träkyrkorna: från 1800-talets senare del Gåxsjö, Åsarne och Åre nya kyrkor, från 1900-talets första hälft Håsjö nya och Alanäs kyrkor samt Ljungå och Sjoutnäsets kapell.

Kyrkornas förändringar efter 1950

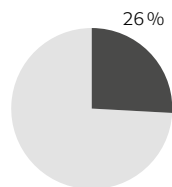
Restaureringarna under 1950-talet följde i huvudsak de riktlinjer som präglade restaureringarna under 1930-talet. De under 1800-talet och det tidiga 1900-talet tillkomna dekormålningarna målades över, även den märkliga dekoren i Myssjö från omkring 1880 och det figurativa måleriet i Sundsjö och Sunne från 1900-talets första år. De öppna bänkinredningarna med rikt ornerade gavlar ersattes av lugna rektangulära gavlar med speglar

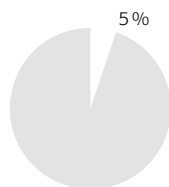
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1860–1950 I SIFFROR

Diagrammen avser de 58 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Under perioden uppfördes 16 nya kyrkor, varav nio murade och sju av trä (A). Håsjö församling byggde ny kyrka två gånger under perioden. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde således 26 % (15 st.) av det totala beståndet (C). Tre av landskapets kyrkor byggdes om i långhus/kor. Viktigare planförändringar berörde således 5 % (3 st.) av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång (D).

eller av en rekonstruktion av en äldre, sluten bänkinredning. I Hackås och Hallen ersattes vapenhus i trä i väster av nya, efter mönster av restaureringar under 1930-talet. Samtidigt kan man märka ett ökat intresse för det sena 1800-talets arkitektur. Stuguns nya kyrka försågs med en sakristia 1953–54, vars arkitektur helt efterliknar den nygotiska kyrkans. Träkyrkan i Håsjö från 1909–11 förändrades genomgripande invändigt 1962–63, men med en vilja att framhäva dess ursprungligen avsedda karaktär av träbyggnad i högre grad än vad som skedde vid uppförandet. Planerade rivningar av träkyrkorna i Gåxsjö och Åsarne avstyrdes under 1960-talet och den förra restaurerades förhållandevis varsamt 1961. Paradoxalt nog var det just önskade kyrkor som genomgick de mest försiktiga restaureringarna. Under de trettio år som Ovikens nya kyrka hann användas innan den övergavs efter gamla kyrkans restaurering 1935 skedde inga förändringar, varför det, när rivningsplanerna slutligen avskrivits, var naturligt att gå försiktigt tillväga när kyrkan restaurerades 1971. På likartat sett kunde den fram till 1960 rivningshotade och sedan stängda 1870-talskyrkan i Åsarne restaureras under 1980-talet.

Vad som tydligast utmärker efterkrigstidens restaureringar är insättandet av läktarunderbyggnader för kapprum, samlingsrum m.m. i de större kyrkorna. Flera kyrkor fick sådana redan på 1950-talet, men det var under 1970-talet som de tillkom i stort antal för att sedan bli ett stående önskemål vid restaureringar under följande årtionden.

Restaureringsarkitekter som ofta anlätades var under 1950-talet arkitekten Gösta Rollin och byggnadsingenjören Arvid D. Persson, under 1960- och 70-talen arkitekten Hans Jäderberg vid K-Konsult, och under 1980-talet arkitekten Jörgen Grönvik.

Källor och litteratur

- Berthelson, Bertil: "Den kyrkliga byggnadskonsten", i *Härnösands stift i ord och bild*, 1953.
- Cedenhag, Birgitta: *Våra kyrkor*, Upptäck Jämtland/Härjedalen, JLM, 1998.
- Ebeling, Monica: Katalogdelen i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 4, *Härjedalen, Jämtland, Medelpad, Ångermanland*, SvK vol. 221, 1997.
- Elmén Berg, Anna: *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*, 1997.
- Festin, Eric: "Våra kyrkoförnyelser", i *Jämten* 1927.
- Festin, Eric: "Nya och gamla kyrkor. Några troligen ganska sunda reflexioner", i *Jämten* 1928.
- Hållén, Agneta: *Nya svenska kyrkor*, 3, *Norrland*, Rapport RAÄ 1997:1, RAÄ, 1998.
- Jämten, årsbok för Jämtlands läns museum: vägledningar genom kyrkor i Jämtland* (även separat utgivna i serien *Jämtlands kyrkor*).
- Sjöström, Ingrid: "Kyrkorna från perioden 1760–1860. En sammanfattande översikt", i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 4, *Härjedalen, Jämtland, Medelpad, Ångermanland*, SvK vol. 221, 1997.
- Svedlund, Robert: "Pastorat och församlingar", i *Härnösands stift i ord och bild*, 1953.
- Åman, Anders och Järnfeldt-Carlsson, Marta: *Träkyrkor i Sverige*, 1998.

Jämtlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria

av Jakob Lindblad

Förutsättningarna

Jämtland är ett av de många svenska landskap där kyrkornas spridning på kartan är påtagligt ojämn. Församlingskyrkorna är starkt koncentrerade till landskapets centrala del och sprider sig sedan något utglesat söderut och österut, samt i strängar åt norr och väster. Kapell och småkyrkor från 1800-talets senare del och 1900-talet har fyllt ut den breda marginalen mot riksgränsen i väster. Spridningen hänger tydligt samman med landskapets topografiska förutsättningar. Det kyrktäta området utgörs av landskapets kärnbygd, jordbruksbygden kring Storsjön, där också de till ytan minsta socknarna är belägna. I skogsbygderna i öster och söder ligger kyrkorna något glesare, medan området med få kyrkor längs landskapets västra del är fjälltrakter. Från Storsjöbygden kan man ana hur kyrkorna följer samma stråk, från Bräcke i sydost till Åre i väster, som den viktigaste pilgrimsleden genom landskapet.

Den nuvarande sockenindelningen härrör huvudsakligen från medeltiden och de flesta socknarna fanns redan före 1350. Några nya församlingar har tillkommit i landskapets södra och östra del under 1500-talets första hälft och under 1700- och 1800-talen, samt i norr under 1800-talet, huvudsakligen efter seklets mitt. I regel har de uppstått som kapellförsamlingar. Intressant är att delningar aldrig skett av de stora medeltida socknarna i väster: Undersåker, Åre, Kall och Offerdal. Från 1800-talets början och in på 1900-talet har emellertid s.k. lappkapell för samisk befolkning i särskilda lappförsamlingar avlastat sockenkyrkorna i väster, liksom ett par nybyggarkapell och brukskapell.

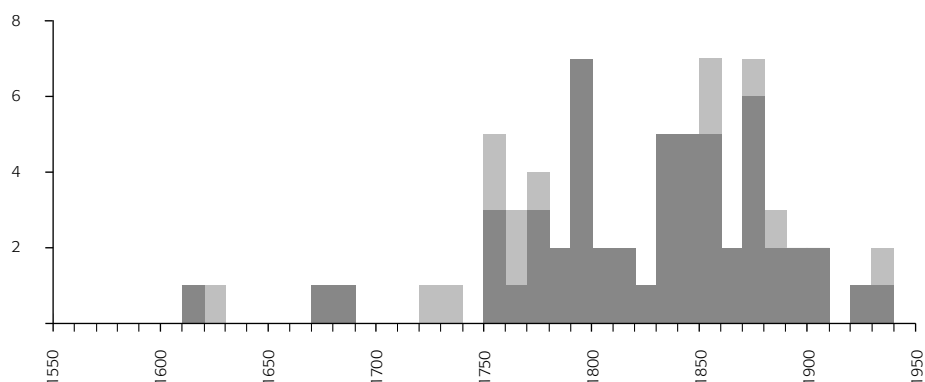
Av betydelse för kyrkornas utformning i landskapet har varit den komplicerade kyrkliga och politiska tillhörigheten. Under medeltiden och reformationstiden var landskapet politiskt och kyrkligt uppdelat mellan Norge och Sverige. 1563 upphörde denna uppdelning och landskapet lades genom ockupation helt under Sverige, från 1570 genom fredsslut helt under Danmark-Norge och från 1645 åter helt under Sverige.

Byggnadsintensitet och regionala särdrag

KYRKORNAS LÄGEN, BYGGNADSINTENSITETEN

Gemensamt för de olika delarna av Jämtland är att kyrkorna ligger i anslutning till vattendrag. Landskapet har i ovanligt låg grad präglats av tätortsbildningar, varför kyrkomiljöerna på många håll bevarat en äldre karaktär från tiden före 1900 med byggnader av olika ålder.

Fig. 42. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/ar. Endast kända årtal.

Några fall är kända där kyrkor har ersatts av helt nya redan under medeltiden. Det rör sig då om träkyrkor som ersatts av stenkyrkor på samma plats. Efter 1700-talets mitt påbörjades den stora nybyggnadsvåg som liksom i övriga Sverige skulle pågå med varierande intensitet till de första åren av 1900-talet (fig. 42–43). De sju församlingskyrkor som nyuppfördes mellan 1750 och 1790 står, med ett undantag, på gamla kyrkans plats och innehåller även delar av de äldre murarna. Mellan cirka 1790 och 1910 ersattes åter sju kyrkor av nya på den gamlas plats, i de allra flesta fall träkyrkor som följdes av nya träkyrkor. Under samma period ersattes dock inte mindre än 27 kyrkor av nya på en ny plats. Ibland valdes en annan yta på eller invid gamla kyrkogården – det nya läget ligger då alltid högre än den gamla platsen – men inte sällan är avståndet ett par hundra meter, ibland är det frågan om flera kilometer. Detta förklarar det stora antalet kyrkoruiner i landskapet och de sju f.d. ödekyrkor, såväl från medeltiden som från 1600-, 1700- och 1800-talen, som under 1900-talet åter tagits i bruk.

Av de sju bäst bevarade medeltida kyrkorna är tre ännu församlingskyrkor. Endast en kyrka, Håsjö gamla från 1680-talet, är kvar från de första århundradena efter reformationen. Mellan 1760 och 1860 uppfördes cirka 30 kyrkor, och från 1860 till 1950 ytterligare cirka 15. Flertalet tillkom mellan omkring 1830 och 1900. De flesta av 1700- och 1800-talets kyrkor är ännu bevarade, även om inte mindre än sex eldhärjats under 1900-talet.

MATERIAL

De flesta av kyrkorna är uppförda av putsad gråsten. Under medeltiden användes gråsten med inslag av lokala bergarter som kalksten från Brunflo eller skiffer från Offerdal. Tegel förekom sparsamt under senmedeltid. Under 1600-talet användes närapå undantagslöst trä, medan gråstenen återkom vid 1700-talets mitt. Från 1890-talet dominerade oputsat tegel i de murade kyrkorna. I det skogrika Jämtland finns många träkyrkor, särskilt i området utanför centralbygden. Dessa härrör alltifrån 1600-talets slut till 1900-talets början, ja även senare om man räknar den kyrka som på 1990-talet ersatt den brunna kyrkan i Föllinge. Försvunna medeltida träkyrkor är kända såväl från de mer perifera områdena som från centralbygden. Inom landskapet finns några av de påfallande få svenska träkyrkor, som efterträtt en kyrka av sten: Marieby och Åre nya (Duved), bägge från åren kring 1890.

PLANFORMER, EXTERIÖR

Två medeltida absidkyrkor är kända och sju sockenkyrkor med rakslutet, smalare kor. Kyrkorna kan sannolikt dateras till tidig medeltid, takverk i två kyrkors kor har daterats till 1170-talet. En absidkyrka och tre med rakslutet kor är ännu i bruk. Fyra medeltida västtorn är kända, även om

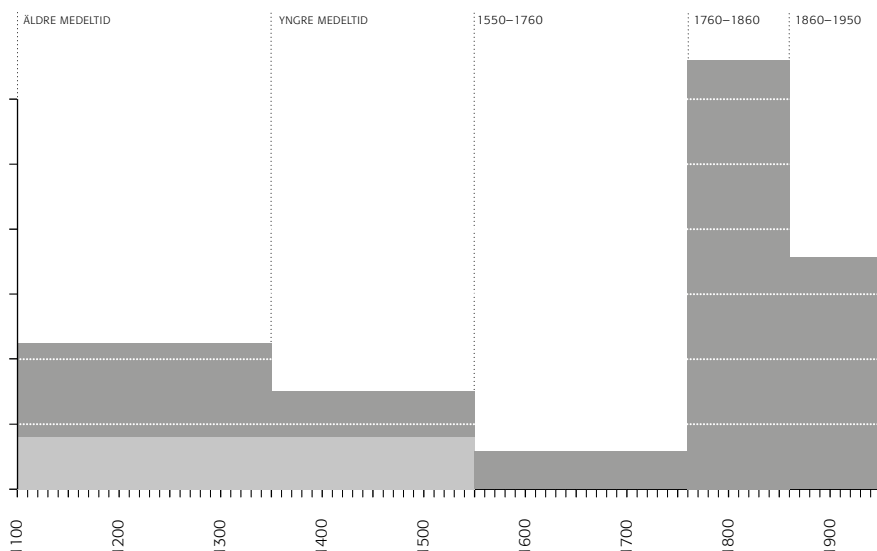

Fig 43. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med oviss datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid. Uppförandetiden för de äldsta kyrkorna i Föllinge och Rätan är inte kända, och har därför inte medtagits i sammanställningen.

inget bevarats i sin helhet, och två fristående murade torn, kastaler. Några av dessa kyrkor särskiljer sig på olika sätt. Nämnas bör Frösö stora tidigmedeltida kyrka och den murade gårdskyrkan vid Västerhus på Frösön, bägge en gång försedda med västtorn, samt korskyrkan i Brunflo med sin ännu bevarade kastal. Av dessa är Frösö kyrka och kastalen i Brunflo bevarade. I portaler, fönster och takstolar kan man i flera kyrkor märka påverkan från Norge, medan korskyrkan i Brunflo sannolikt kan kopplas till svenske ärkebiskopens bygghus. 18 murade medeltida salkyrkor är kända, varav tre ännu är välbevarade. Takstolar i två av dessa har dendrokronologiskt daterats till 1500-talets början.

Under tiden fram till slutet av 1600-talet uppfördes fyra nya kyrkor, alla av trä, varav en är bevarad. Utseendet är känt i två fall, bägge uppfördes som salkyrkor med rektangulär planform, den ena dock försedd med smälare rakslutet kor vid seklets mitt. I likhet med de flesta svenska landskap uppfördes nya kyrkor vid denna tid i trä med planformer som inte skilde sig mycket från senmedeltidens.

Under 1700-talets mitt och senare del infaller det som kan ses som Jämtlands guldålder vad gäller arkitektur och inredning. Namnkunniga byggmästare som Pehr Olofsson i Dillne, Pål Pehrsson i Stugun, Jonas Granberg, Daniel Hagman m.fl. uppförde kyrkor och klockstaplar som förenar folkliga drag med Hårlemans rokokko och klassicistiska inslag till individuella och livfulla former. Kyrkorna som uppfördes utformades, oavsett om de byggdes i trä eller sten, som helt symmetriska salkyrkor med rak östavs slutning, och vidbyggd sakristia i öster. Torn saknades oftast och kyrkan var försedd med fristående klockstapel av den för nedre Norrland karakteristiska typen med synliga spånklädda stolpar och lökkupol.

Omkring 1830, då kyrkobyggandet åter tog fart efter att i stort sett legat nere sedan före sekelskiftet, fick kyrkorna en stramare, mer utpräglad klassicistisk form än tidigare. Planformens uppdelning var i stort densamma som under 1700-talet, men nu försågs de alla flesta kyrkorna med torn. Flertalet uppfördes i sten. Under seklets senare del blev planformerna mer komplicerade och fasaderna mer dekorativt utformade och vid sekelskiftet 1900 uppfördes riktiga landsortskatedraler i Åre, Stugun och Oviken. Trots sin resning är dessa kyrkor långt ifrån de största. Stora kyrkor uppfördes redan under 1700-talets senare del i Berg och Hammerdal. Jämtlands största landskyrka, Revsund, uppfördes dock inte förrän på 1870-talet. Storleken kunde emellertid skifta och under 1700-talets slut och under

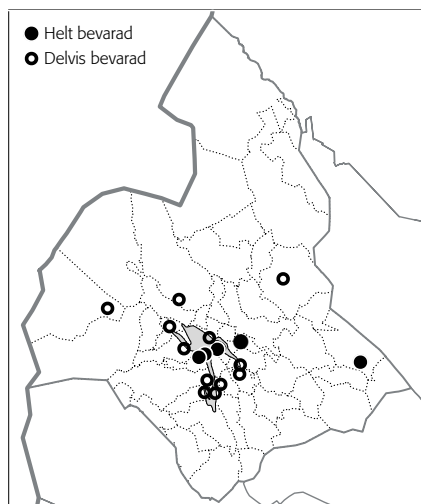

Fig. 44. Medeltidskyrkornas bevarandegrad. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som uppförts under medeltiden och därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor. Med delvis bevarad avses kyrkor som i långhus och/eller kor innefattar medeltida murverk, men som i senare tid om- eller nybyggts.

1800-talet byggdes också små kyrkor i bl.a. Borgvattnet, Nyhem och Marieby. Det mer anspråksfulla kyrkobyggandet avslutas i och med den nya stadskyrkan i Östersund, invigd 1940 efter att ha planerats i närmare 50 år. I förarbetet för denna kyrka märks mycket av det sökande efter en typisk jämtlandsstil som utgör ett säreget drag i landskapets kyrkokonst under 1900-talets början.

INTERIÖRER

Även om någon oförändrad medeltida interiör inte finns i Jämtland, lika lite som i de flesta landskap i Sverige, kan ett anmärkningsvärt stort antal medeltida rumsvolymer uppvisas. Särskilt bör nämnas de många korkyrkor, vars korpartier bevarats för att de under 1700-talet på ett för landskapet karakteristiskt sätt avskilts till sakristia. De medeltida kyrkorummets täcks idag av innertak av trä, och så verkar ha varit fallet även under medeltiden. Murade valv över kyrkorummets är inte kända i landskapet, även om sådana har förekommit i sakristior, torn och absider. Här kan också påpekas att flera murade kyrkor, främst senmedeltida salkyrkor, försetts med gavlar i trä. I Hackås kyrkas absid finns en aldrig överputsad kalkmålningssvit från 1200-talets senare del, i övrigt finns fragment, huvudsakligen av senmedeltida kalkmålningar i ett par kyrkor. Två medeltida dopfontar har bevarats, sandstensfunten i Brunflo och funten av trä i Näs. Träskulptur från 1200-talet visar influenser från Norge. Från 1500-talets början finns ett par skulpturer utförda av Haaken Gulleasons verkstad.

Av det efterreformatoriska kyrkorummets utformning före Jämtlands överlämnande till Sverige finns inte mycket att uppvisa. Jämfört med övriga kyrkor i dåvarande dansk-norska områden fick Jämtland behålla mycket av den medeltida inredningen. Nyttillskotten präglades dock av den jämfört med Sverige mer bildfientliga reformationen. En s.k. katekismustavla, altartavla med enbart textdekor, i Håsjö är ett enstaka bevarat sådant exempel. I kontrast därtill står dock de bevarade kalkmålningarna från 1600-talets början i Hackås och i Ragunda gamla kyrka, i den senare bl.a. återgivande danska riksvapnet. Under 1600-talets senare del försågs dock kyrkorummets desto rikligare med inredningskonst, och från denna tid bevaras Pehr Ifwarssons predikstolar med karakteristisk plattskärningsornamentik, ståtliga altaruppsatser av Anders Olsson och Gregorius Raaf samt de för Jämtland typiska skurna dopfontarna i trä med krans av änglahuvuden.

Ett viktigt tillskott i kyrkorummets under 1700-talets förra hälft och mitt är de många kyrkor som nu försågs med stjärnvalv, men inte murade sådana, utan de för mellersta och nedre Norrland karakteristiska medeltidsinspirerade stjärnvalven av trä, i Jämtland nu endast bevarade i Åre gamla kyrka. Från 1700-talets mitt till 1800-talets mitt tillkom många rikt utarbetade skulpterade och målade predikstolar och altaruppsatser. De senare ställda mot en fond av på väggen målade perspektivisk skenarkitektur. Lokala förmågor som Pehr Sundin, Johan Edler m.fl. utförde här betydande konstnärliga insatser vid sidan av sin ordinarie inkomst som bönder, torpare eller soldater. Rummen från före sekelskiftet 1800 täcks gärna av spegelvalv med dekorativ profil. Därefter blev flacka tunnvalv vanliga. Under 1800-talets förra hälft och mitt stod inte sällan en stram exteriör mot en rik och färgsprakande interiör.

Under 1800-talets slut och 1900-talets början blev kyrkorummets mer arkitektoniskt utarbetade, med kolonnader som delar in skepp, övertäckta av skulpturalt utformade takstolar eller murade valv. Den konstnärliga utsmyckningen begränsas till dekormålning, främst vid tiden omkring sekelskiftet 1900. Under mellankrigstiden återkommer de rent konstnärliga

inlagen i kyrkorummet, ofta utfört av den jämtländske skulptören Olof Ahlberg. Även här bildar kyrkan i Östersund en avslutning med altarväggens stora fresk, målad av Hilding Linnqvist.

Kyrkorna i dag

Utmärkande för de jämtländska kyrkorna i dag kan sägas vara de rika interiörerna med snickerier och färgsättningar från 1700-talets senare del samt klockstaplarna från samma tid. De rika interiörerna är inte sällan resultat av restaureringar till ursprungligt skick under 1900-talets förra hälft. Kyrkobyggnadsbeståndet domineras annars, i högre grad än man kanske föreställer sig, av klassicistiskt präglade ljusa kyrkor med västtorn. Samtidigt bör dock nämnas att landskapet har inte mindre än fyra jämförelsevis välbevarade tidigmedeltida kyrkor som är närmast unika i Norrland genom sina kvarstående ursprungliga smalare och lägre kor (fig. 44-45).

Flera församlingar i landskapet har två eller fler kyrkor. Antingen en yngre kyrka och en äldre under 1900-talet återinvigd f.d. ödekyrka, eller en sockenkyrka och ett som komplettering senare uppfört mindre kapell för avlägsna byar. Det förra gäller främst de centrala bygderna, det senare de perifera skogs- och fjällsocknarna.

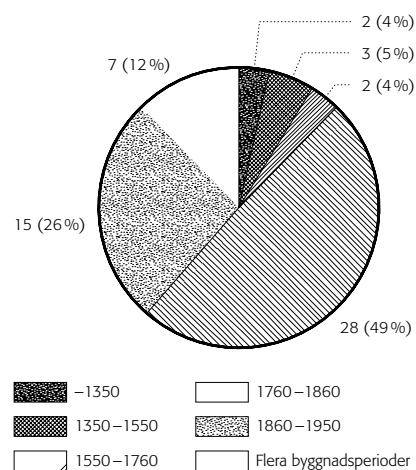

Fig. 45. Kyrkor som uppförts under en viss period och därefter till sin kärna bevarats intakta. I diagrammet ingår de 57 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare har fungerat som församlingskyrkor i församlingar som bildats före 1950 (Föllinge kyrka som brann 1994 är inte medtagen). Sju kyrkor har mur- eller väggsträckningar från flera perioder i långhus/kor. Fem av dessa utgörs av medeltidskyrkor, vars långhus i senare tid har förlängts åt väster eller öster.

Litteratur om Jämtlands kyrkor

sammanställd av Jakob Lindblad

Litteraturen om Jämtlands kyrkor är rik. Här förtecknas viktigare verk som berör flera kyrkobyggnader. Många av dem innehåller förteckningar över ytterligare litteratur.

Almqvist, Boel: *Jämtlands medeltida kyrkor*, Fornvårdaren 19, JLM, 1984. — Samlad rikt illustrerad översikt över landskapets medeltida kyrkobyggnader och inventarier.

Bygdén, Leonard: *Hernösands stifts herdaminne. Bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning*, 1-4, 1923-26. — Innehåller uppgifter om kyrkornas byggnadshistoria.

Cedenhag, Birgitta: *Våra kyrkor*. Upptäck Jämtland/Härjedalen, JLM, 1998. — Vägvisare till länets kyrkor med korta beskrivningar av kyrkor och kapell samt inledande översikter över kyrkornas arkitektur, inredningskonst och symbolvärld.

Cornell, Henrik: *Norrlands kyrkliga konst under medeltiden*, Norrländskt handbibliotek 8, (akad. avh.) 1918. — Grundläggande översikt av de medeltida kyrkorna i Norrland, deras arkitektur och bildkonst.

Elmén Berg, Anna: *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*, (akad. avh.) 1997. — Behandlar istandsättningen av de övergivna kyrkorna i bl.a. Jämtland.

Fornvårdaren, 1925-. — Tidskrift, tidigare innehållande smärre uppsatser, som Lars Magnus Holmbäck: "Jämtlands äldsta orglar. Bygda före år 1870", i *Fornvårdaren*, Heimbygdas tidskrift, VIII:2, 1942, på senare tid skriftserie för monografier över olika ämnen, som Carl-Erik Sahlberg: *Frikyrka och väckelse i Jämtlands län 1850-1940*, *Fornvårdaren* 18, JLM, 1982.

Från ådalar och fjäll, årsbok utgiven av Härnösands stift, 1912-1999. — Innehåller artiklar om kyrkor och kyrklig konst.

Hamberg, Per Gustaf: *Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi. Idéhistoria, kulturförbindelser, mästare*, KVHAA, monografier, 1974. — Studier kring inredningar i ett par kyrkor i bl.a. Jämtland. Per Gustaf Hamberg har berört landskapets kyrkokonst i ett antal uppsatser, bl.a. i *Jämtland-Härjedalen*, Svenska Turistföreningen, årsskrift, 1977.

Holm, Olof: "Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden", i *Jämten* 2002 och *Katalog till artikeln Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden*, elektronisk publikation på ÖLA:s hemsida (<http://www.ra.se/ola/forskning>), 2001. — Översikt över de medeltida kyrkornas utformning och kyrkobyggandets förutsättningar. Katalogen redogör systematiskt för uppgifter i äldre arkivalier om kyrkornas utformning.

Hülphers, Abraham Abrahamsson: *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland. Andra och tredje samlingen om Jämtland och Herjedalen*, nytryck 1912 efter originalutgåvor 1775 resp. 1777. — Innehåller kortfattade noteringar om kyrkornas äldre skick.

Hållén, Agneta: *Nya svenska kyrkor, 3, Norrland*, Rapport RAÄ 1997:1, 1998. — Katalog med foton, planritningar och beskrivningar av kyrkor uppförda 1920–1984.

Härnösands stift i ord och bild, 1953. — Innehåller förutom en bildkatalog över stiftets kyrkor och kortfattade byggnadshistoriker, skrivna av Bo Hellman, även en översikt över den kyrkliga byggnadskonsten av Bertil Berthelson samt en översikt över kyrkoinredningar och kyrkoinventarier av Per Gustaf Hamberg. Inrymmer dessutom ett flertal uppsatser kring stiftets kyrkohistoria.

Jämten, Länsmuseets och Heimbygdas årsbok, 1906–. — Innehåller ett flertal uppsatser som berör landskapets kyrkor och kyrkliga konst ur olika aspekter, samt de kyrkoberskrivningar som även ges ut separat i serien Jämtlands kyrkor. I *Jämten* återfinns ett stort antal viktiga arbeten som inte nämnts i denna förteckning.

Jämtlands kristnande, red. Stefan Brink, 1996. — Innehåller flera artiklar om det tidiga kyrkobyggandet och dess förutsättningar författade av Stefan Brink, Bertil Nilsson, Ann-Sofie Gräslund m.fl.

Jämtlands och Härjedalens historia, 1–5, 1945–91. — Återger väsentliga delar av landskapets kyrkohistoria.

Kyrkoberskrivningar, utgivna av församlingarna och Heimbygda, Jämtlands läns museum m.fl. Titeln återger närapå undantagslöst kyrkans namn. Texterna är av varierande längd och skiftande kvalitet men brukar ge en god bild av kyrkans utformning och tillkomsthistoria. Jämtlands kyrkor är jämförelsevis väl försedda med vägledningar, varav flera utkommit i serien *Jämtlands kyrkor*, 1–, 1947–, som dels publicerats i *Jämten*, dels som särtryck, t.ex. Bengt Michael Eriksson: *Bräcke kyrka*, Jämtlands kyrkor 43, 1998. Även andra vägledningar förekommer, ibland mer utförliga publikationer som Richard Åström: *Refsunds kyrka. Dess tillkomst och renovering*, 1927, och Gunnar Berg: *Ströms kyrkor. Minnesskrift utgiven vid firandet av Ströms nya kyrkas 100-åriga tillvaro*, 1946.

Kyrkobyggnader 1760–1860, 4, *Härjedalen, Jämtland, Medelpad och Ångermanland*, SvK vol. 221, RAÄ, 1997. — Tematisk översikt över kyrkobyggandet under en hundraårsperiod som domineras av klassicistiskt präglade kyrkor. Förutom beskrivning och avbildningar av de då uppförda kyrkorna redogörs för varje kyrkas senare förändring. I inledande uppsatser behandlas översiktligt kyrkobyggandet, inledning m.m.

Lindström-Saxon, Johan: *Jämtlands läns kyrkor i ord och bild*, (1903) 1904. — Ett mycket tidigt exempel på den typ av vägvisare över kyrkobyggnader som med en bild och en beskrivning alfabetiskt presenterar kyrkorna inom ett område och som

skulle få efterföljare såväl inom länet som i andra delar av landet. Dess största intresse i dag ligger möjligen i redogörelsen för kyrkorna i deras dåvarande skick och i de personligt färgade beskrivningarna.

Nilsson-Tannér, Per: *Våra kyrkor. Jämtlands och Härjedalens kyrkor framställda i teckningar av Richard Ekman*, 1936. — Förutom teckningar i stort format innehåller boken kortfattade beskrivningar av var och en av kyrkorna. Per Nilsson-Tannér har i ett flertal uppsatser och arbeten behandlat kyrkor och kyrklig inredningskonst i Jämtland, som *Två tempelbyggare. Joh. Edler d.ä. 1734–1797. Joh. Edler d.y. 1831–1910. Några biografiska anteckningar*, 1947.

Nodermann, Maj: "Kyrkor, byggmästare och timmermän i Jämtland och Härjedalen under 1700-talets senare hälft", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 22, 1991, *Övre Norrlands kyrkor. – Mästare och möbler. Jämtländska målare, bildbyggare, hantverkare och deras produkter* (akad. avh.), 1990. — Maj Nodermann har i flera arbeten och uppsatser behandlat mästarna bakom kyrkoinredningar och kyrkobyggnader i Jämtland, bl.a. i artiklar i *Jämten och Kyrkobyggnader 1760–1860*, 4.

Olsson, Anna: *Jämtlands medeltidskyrkor – en kunskapssammanställning*, JLM, 1998. — Katalog över vad som framkommit inom forskningen kring de medeltida kyrkorna sedan 1984, då Boel Almqvists *Jämtlands medeltida kyrkor* kom ut.

Rentzhog, Sten: *Jämtland, Våra levande landskap*, (1984) 1988. — Behandlar bl.a. kyrkobygandet i landskapet.

Sockenkrönikor, utgivna lokalt med socknens namn i titeln, som Alexander Stafwerfeldt: *Näskott. En hembygdsbok*, 1958, eller Per Persson: *Bodsjö socken i Jämtlands län. Historiska och geografiska anteckningar samt dokumentavskrifter*, (1931) 1980. Många ges ut som årsböcker av församlingar och hembygdsföreningar, t.ex. *Brunflobygden*, 1946–, *Runt Alsensjön*, 1978–, och *Hallen och Marby*, 1952–. — Här återfinns ofta uppsatser eller andra uppgifter om traktens kyrkor.

Storsletten, Ola och Sjömar, Peter: " 'Där Norge och Sverige mötas'. En undersökning av ursprungliga takkonstruktioner i medeltida stenkyrkor i Jämtland och Trøndelag", i *Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie*, 1993. — Behandlar konstruktioner och dateringar av ett antal kyrkor. Peter Sjömar har även berört ämnet i "Kyrkvindarnas gåta" i *Jämten*, 1998.

Sveriges kyrkobyggnader i ord och bild jämte series pastorum. [1] *Härnösands och Luleå stift*, 1934. — Översikt i katalogform med exteriör- och interiörfoto samt kort beskrivande text över varje kyrka inom stiftet. Inledande kulturhistorisk översikt författad av Olof Nordenskjöld.

Telhammer, Ingrid: *Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520–1720*, *Fornvårdaren* 25, JLM, 1992. — Ingående översikt av inredningsföremål, kalkmålningar och mästare från den aktuella tiden. Ingrid Telhammer har även behandlat landskapets kyrkliga konst i uppsatser i *Jämten och Kyrkobyggnader 1760–1860*, 4.

Åman, Anders och Järfeldt-Carlsson, Marta: *Träkyrkor i Sverige*, 1998. — Översikt över träkyrkobygandet i Sverige med rikt illustrerad presentation av ett tjugotal träkyrkor från perioden 1880–1930, varav flera i Jämtland.

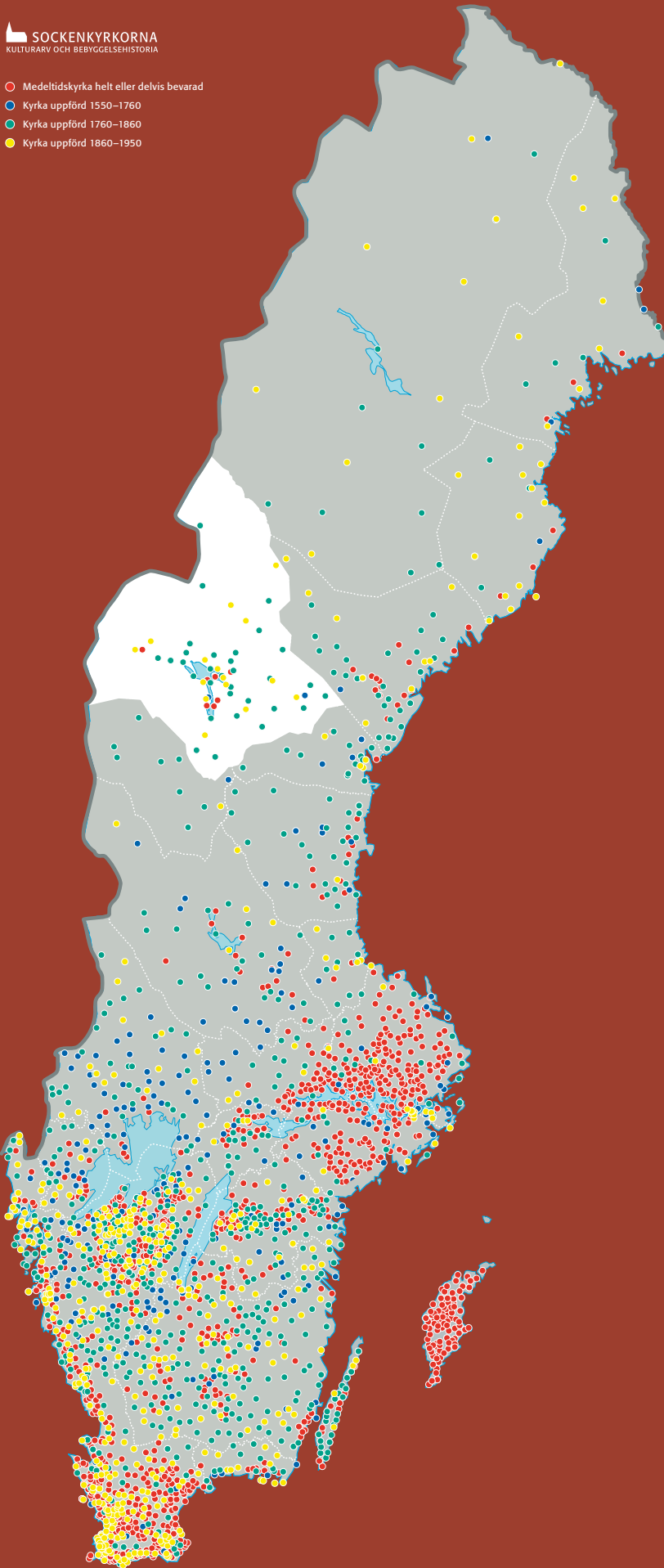
Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Jämtland 1950 hänvisas till tab. 1, s. 13. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Ahlberg, Olof 54, 64
Alanäs 8, 11, 13, 15, 41,
42, 43, 44, 51, 52, 53,
57, 57
Almfelt, Axel 48
Alsen 15, 18, 22, 24, 26,
34, 35, 37, 42, 43, 44,
46, 54, 55, 56
Ankarede 42, 53
Aronsdotter, Sara 20
Aspås 15, 16, 22, 24, 25,
27, 28, 34, 35, 42, 43,
45, 46, 47
Berg 11, 15, 18, 21, 22,
24, 27, 39, 43, 44, 47,
48, 62
Berglin, Anders 46
Blom, Petter 36
Bodsjö 13, 15, 16, 22, 24,
25, 34, 42, 43, 44,
47, 53
Borgsjö 24, 44
Borgvattnet 11, 15, 41,
42, 43, 44, 45, 45, 47,
63
Brandel, Sven 55
Brunflo 11, 15, 22, 24,
25, 26, 28, 29, 30, 32,
37, 38, 41, 43, 44, 45,
46, 47, 47, 48, 53, 61,
62, 63
Bräcke 17, 22, 24, 38, 42,
43, 45, 45, 47, 52, 60
Dahlström, Olof 38
Dillne 38, 39, 44, 62
Edler, Johan 38, 46–47, 63
Edler, Jonas 46–47
Ek, Johan Gustaf 48
Ekdahl, Nils Johan 8, 38
Enköping 28
Festin, Eric 8, 56
Fors 15, 24, 25, 27, 42, 43,
46, 47
Frostviken 11, 13, 14, 20,
41, 42, 43, 52, 53, 56
Frösö 8, 15, 18, 22, 24,
26, 28, 29, 31, 38, 39,
54, 62
Föllinge 11, 22, 33, 34,
41, 42, 43, 52, 53, 61,
62, 64
Gamla Uppsala 26
Geting, Simon 45, 46
Gillhov 8, 51, 52, 53
Granberg, Jonas 38, 39,
44, 46, 62
Grönvik, Jörgen 58
Gustav Vasa 33
Gåxsjö 11, 15, 17, 51, 52,
56, 57, 57, 58
Gävle 36
Haaken Gulleeson 30, 63
Hackås 8, 15, 18, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 31, 39,
41, 43, 46, 53, 58, 63
Hagman, Daniel 44–45,
62
Hagmansson, Per 44
Hallen 15, 20, 22, 24, 39,
43, 44, 47, 58
Hammerdal 11, 15, 16, 22,
24, 26, 34, 35, 41, 42,
43, 44, 47, 54, 62
Handöl 42, 44, 48, 48, 53
Haverö 13
Hede 11
Hofverberg, Carl 38, 46
Hotagen 11, 14, 41, 42,
43, 49, 53
Hov 18
Hülphers, Abraham 8
Hunge 53
Hårleman, Carl 62
Håsjö 8, 11, 17, 22
Håsjö gamla 24,
33–34, 34, 35, 35, 36,
37, 53, 61, 63
Håsjö nya 34, 51, 52,
53, 56, 57, 57, 58
Häggenås 15, 22, 24, 27,
37, 38, 42, 43, 47
Hällefors 43
Hällesjö 11, 22, 24, 25, 27,
42, 43, 44, 45, 48, 53,
54, 55
Ifwarsson, Pehr 37, 63
Jäderberg, Hans 58
Jänsmässholmen 53
Kall 14, 15, 21, 22, 24,
27, 34, 35, 37, 45, 52,
53, 55, 56, 57, 60
Karlsson, Olof 54
Karlsson, Per 46
Klövsjö 11, 15, 17, 22,
24, 25, 27, 32, 42, 43,
44, 45, 47
Kolåsen 37, 42, 48, 53
Kortz, Daniel 38
Kyrkås 8, 22, 41
Kyrkås gamla 24, 25,
27, 31, 32, 37, 42
Kyrkås nya 23, 43, 46,
48

- Laxsjö 11, 15, 51, 52
Lindstein, Frans Agathon 46
Lindström-Saxon, Johan 8
Linnqvist, Hilding 64
Lit 8, 22, 24, 26, 27, 37,
38, 41, 42, 43, 44,
47, 48
Ljungå 53, 57
Lockne 15, 24, 26, 28, 43,
44, 47
Loëll, Johan Christian 45
- Malm, Anders 36
Mandelgren, Nils Måns-
son 8
Marby 8, 13, 15
Marby gamla 24, 25,
27, 31, 32, 37, 39, 55
Marby nya 52
Marieby 24, 25, 27, 35, 52,
56, 61, 63
Mattmar 15, 22, 24, 25,
27, 28, 30, 32, 39, 41,
43, 45, 54
Myssjö 15, 24, 25, 27, 28,
29, 52, 57, 57
Månberg, Olof 34, 44
Mörsil 22, 24, 27, 38, 41,
43, 45, 48
- Nordell, Johan 46
Norderö 18, 24, 26, 27, 27,
29, 30, 31, 38, 41, 54
Nyhem 11, 41, 42, 43,
45, 63
Näs 15, 22, 24, 26, 30,
30, 36, 37, 41, 43, 46,
47, 63
Näskott 15, 22, 24, 30, 33,
34, 38, 52, 57
- Offerdal 14, 15, 16, 22,
23, 24, 25, 26, 29, 37,
41, 43, 44, 46, 47, 48,
53, 60, 61
Olofsson, Erik 36
Olofsson, Pehr 38, 39,
44, 62
Olov Kyrre 27
Olsson, Anders 37, 63
Oviken 8, 13, 15, 19, 22,
41, 44
Ovikens gamla 8, 16,
19, 24, 27, 28, 29, 33,
34, 34, 37, 38, 39, 42,
47, 48, 53, 55
- Ovikens nya 16, 19,
52, 53, 57, 58, 62
Pehrson, Enar 20
Pehrsson, Pål 35, 44-45,
62
Persson, Arvid D. 58
Pettersson, Gustaf 54
Pilgrimstad 24
Precht, Burchardt 37
- Raaf, Gregorius 37, 38, 63
Ragunda 8, 11, 13, 15,
41, 42
Ragunda gamla 24,
25, 27, 28, 29, 32, 37,
37, 38, 42, 55, 63
Ragunda nya 43, 44,
45
Revsund 11, 22, 24, 26,
28, 29, 30, 37, 38, 52,
55, 62
Rollin, Gösta 58
Rännberg 36
Råtan 11, 13, 15, 17, 22,
42, 43, 44, 45, 45, 48,
49, 62
Rödön 15-16, 22, 24, 27,
28, 37, 38, 42, 43, 44,
44, 45, 54, 55, 56, 57
Rönnöfors 53
Röros 46
- Sandberg, J. Anders 56
S:t Erik 24
S:t Olof 24
Sigtuna 24, 26, 29
Sigtuna, S:t Olof 26, 29
Sigtuna, S:t Per 26
Sjoutnäset 51, 53, 57
Skånke, släkt 18
Skärvången 53
Stockholm 45, 53
Storlien 14
Storsjö 13
Ström 11, 15, 22, 24, 25,
27, 41, 43, 44, 45, 46,
47
Stugun 8, 11, 15, 22, 35,
44, 45, 62
Stuguns gamla 24, 25,
32, 33, 34, 42, 43, 44,
46, 47, 48, 55
Stuguns nya 51, 52,
53, 56, 58, 62
Sundin, Göran 46
Sundin, Pehr 46, 63
- Sundsjö 24, 26, 42, 43, 45,
45, 46, 57
Sundsvall 44
Sunne 15, 17, 22, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 37, 42,
43, 44, 45, 46, 48, 53,
57
Sverre Sigurdsson 17, 24,
26
Söderala 25, 29
- Tempelman, Olof 48
Trondheim (Nidaros) 24,
27, 30
Tåsjö 13
- Undersåker 11, 14, 24, 27,
28, 37, 38, 42, 43, 44,
45, 53, 60
Uppsala 24
- Wagenius, Jonas 46, 47
Wahlman, Lars Israël 53
Vallbo 48, 51, 53
Vemdalen 34
Viken 20, 21, 42, 53
Værnes 29
Västane 34
Västerhus 18, 24, 26, 28,
29, 32, 62
- Ytter, Lars 38
- Åkerlund, Anders 46
Åkerlund, Anders Jacob 46
Ånge 14
Åre 8, 14, 22, 42, 48,
53, 60
Åre gamla 24, 25, 26,
28, 29, 31, 34, 35, 36,
37, 63
Åre nya (Duved) 51,
52, 54, 55, 56, 57, 57,
61, 62
Ås 15, 18, 22, 24, 26, 52,
55, 56
Åsarne 11, 13, 24, 33, 34,
41, 51, 52, 57, 58
- Östersund 8, 11, 14, 15,
25, 41,
Östersunds gamla 43
Östersunds nya 51, 52,
53, 55-56, 57, 63, 64
Östmund, Gudfasts son 24

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

JÄMTLAND LANDSKAPETS KYRKOR

Kyrkorna i Jämtland förknippas gärna med vackert belägna medeltida kyrkor som till exempel kyrkorna i Frösö eller Hackås. Mycket av medeltidskyrkornas intagande karaktär tillkom under 1700-talet, som den rika inredningen och de mäktiga klockstaplarna. Från denna expansiva tid i landskapets historia, 1700-talets slut och 1800-talet, härrör också de flesta av de kyrkor landskapet har i dag.

Jämtlands kyrkor har länge tilldragit sig forskningens intresse och den tidiga turismen har också bidragit till att kyrkorna uppmärksammas. Studier har ägnats de medeltida kyrkorna liksom flera av mästarna bakom 1600- och 1700-talens inredningar. Däremot är de översikter få som behandlar den samlade kunskapen om landskapets kyrkor och som även täcker in de områden som ännu inte berörts av forskningen. Här kan nämnas träkyrkobyggandet och 1900-talets kyrkorestaureringar.

I denna rapport ges en översikt av Jämtlands kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet
Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm

